

FORMATIV BAHOLASH ORQALI 3-SINF O'QUVCHILARINI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI

Parpiyev Odil Olimovich

Ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Pozilov Hamidjon Ikromjon o'g'li

Qo'qon universiteti xodimi

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIYA
<p>Qabul qilindi: 24-dekabr 2024-yil Tasdiqlandi: 26-dekabr 2024-yil Jurnal soni: 13 Maqola raqami: 45 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1055</p>	<p>Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim darajasi hamda o'zlashtirish jarayonini doimiy baholab borish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sanaladi. Bunda muvaffaqiyatga erishish vositasi sifatida formativ baholashdan foydalaniladi. Ushbu maqolada formativ baholash orqali 3-sinf o'quvchilarini tanqidiy fikrlashga o'rgatish hamda mantiqiy, ijodiy tafakkurini rivojlantirish usullari rivojlangan mamlakatlar tajribasi, pedagogika sohasidagi olimlarning ilmiy tadqiqotlari natijalari asosida atroflicha o'rganildi.</p>
<p>KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS</p>	<p>Qolaversa, o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish bo'yicha maxsus tizimli ishlarga ehtiyoj borligi, buning uchun o'quvchilarni maxsus tayyorlash zarurligi ko'rsatib o'tilgan. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda ularning obyektiv va subyektiv munosabatlarini rivojlantirish bilan birga dars jarayonidagi didaktik topshiriqlar, turli metodikalar, o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Mazkur maqola ustida ishlash jarayonida kuzatish, so'rovnomalar, test va empirik tadqiqot metodlaridan foydalanilgan.</p>

Kirish. Dono xalqimiz tanqidni kelajak mevasi deyishadi. Rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimiga e'tibor qaratilsa, ko'rishimiz mumkinki, ularda ta'limning dastlabki bosqichlaridanoq o'quvchilarning fikrlashi, dunyoqarashi, jamiyatga kirishuvchanligi va muammoli vaziyatlarga oqilona yondashuvlar bilan o'z munosabatini bildira olish xususiyatlariga alohida ahamiyat beriladi. Ayniqsa, Yaponiyada Boshlang'ich maktab o'qituvchilari bolalarni tanqidga, ya'ni o'z xulqining yomon jihatlari, maktabdagi kamchiliklarni tanqid qilishga o'rgatishadi. O'qituvchi faqat ta'lim berish bilan cheklanib qolmay, bolaning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir etadi¹. Bularni o'quvchilar uchun har bir fandan yaratilgan dasturlar asosidagi o'quv adabiyotlarining mazmun mohiyati, unda keltirilgan misol, masala va topshiriqlarning amaliyotda ko'p uchraydigan tasodifiy voqealarga asoslanganligi bilan ham e'tirof etishimiz mumkin. O'quvchilarning mustaqil tanqidiy fikrlashi, mantiqiy tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishga doir zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratish, mavjud texnologiyalarni takomillashtirish hamda ta'lim jarayoniga joriy etish, bugungi axborotlashgan davrning bosh ustuvor vazifasiga aylangan.

Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu – ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug' istiqboli, birinchi navbatda, ta'lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog'liq"².

Shubhasiz, boshlang'ich ta'limda kelajak poydevori qo'yiladi. Mutlaqo zamonaviy mazmun va shaklga ega yangi avlod darsliklari bilan samarali foydalanadigan bo'lsak, bu poydevor yanada mustahkam bo'ladi, albatta. Har bir o'qituvchi darslar davomida mavzularni nazariy o'rgatish bilan bir qatorda o'quvchilarni o'ziga jalb qiladigan darslikdagi rang-barang rasmlar, qiziqarli rebuslar, mantiqiy topshiriqlar hamda loyihalar bilan amaliy ishlashi ularning dunyoqarashi, intellektual tasavvuri hamda tanqidiy tafakkurini yanada rivojlantiradi.

Joriy yilning 19-oktyabr Uchquduq tuman 20-maktabda umumta'lim maktablarining boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari uchun "Boshlang'ich sinflarda yangi avlod darsliklarini amaliyotga joriy etish" mavzusida o'quv-seminari tashkil etildi.

Hozirda O'zbekistonda ham maktablarda ta'lim sifatini xalqaro standartlarga muvofiq yangi bosqichga ko'tarish, o'quvchilarning tanqidiy, mantiqiy fikrlashini shakllantirish va rivojlantirishga Respublika miqosida e'tibor qaratilmoqda. Buning misoli sifatida Prezidentimizning 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi³ PF-5712-sonli, "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli, 2020-yil 29-oktabrdagi "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi⁴ PF-6097-sonli, 2022-yil 11-maydagi "2022 – 2026-yillarda Xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi⁵ PF-134-sonli, 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-79-sonli Farmonlari hamda 2019-yil 31-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uning amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi⁶ 1059-sonli qarorida keltirilgan vazifalar hamda ilg'or xorijiy tajribalarning yurtimizga olib kelinishi, mahalliy lashtirilishi va tatbiq qilinishida ko'rishimiz mumkin. Ushbu farmon va qarorlarda inson kapitalini shakllantirishning asosiy bo'g'ini bo'lmish ta'lim tizimida amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalar va ta'lim sifatini yuksaltirish yo'llari atroflicha belgilab berilgan.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, yurtimizda ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirish, uning rivojlangan mamlakatlar bilan raqobatbardoshligiga erishish yoshlarga berilayotgan ta'lim-tarbiya ishlar sifatida va samaradorligi bilan bog'liq. Bunday yuqori natijaga erishish uchun mantiqiy-tanqidiy fikrlaydigan, bilimli barkamol avlodni tarbiyalash zarur. Chunki allomalimiz aytganidek, "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!"⁷

Ko'plab istiqbollar bilan to'lib-toshgan axborotlashgan dunyoda bolaning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uning porloq kelajagini, ulkan muvaffaqiyatlarini ta'minlab, yetuk, komil shaxs bo'lishiga yo'l ochadi.

Tanqidiy fikrlash odamlarga tez va murakkab, axborotga boy dunyoda samarali harakat qilish imkoniyatini beradi. Bu muammolarni

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-sifat-samaradorligini-oshirishda-xalqaro-tajribalardan-foydalanish>

² <https://president.uz/oz/lists/view/3864>

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son. (<https://lex.uz/docs/-4312785>)

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.10.2020 yildagi PF-6097-son. (<https://lex.uz/docs/-5073447>)

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.05.2022 yildagi PF-134-son. (<https://lex.uz/docs/-6008663?ONDATE=11.05.2022%2000>)

⁶ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 31.12.2019 yildagi 1059-son. (<https://lex.uz/docs/-4676839>)

⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnoma, 24.01.2020. (<https://president.uz/oz/lists/view/3324>)

hal qilish, ularni chuqurroq tushunish qobiliyatini oshiradi, ongi qarorlar qabul qilishga yordam beradi⁸.

Ta'lim nuqtai nazaridan, tanqidiy fikrlash o'quvchilarni voqea-hodisaga nisbatan tahliliy mulohaza yuritishga va bilim bilan faol shug'ullanishga undaydi. U bolalardagi o'rganishga bo'lgan ishtiyoq va intellektual qiziqishni rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlash yangilik manbalarini baholash va mustaqil qarorlar qabul qilishdan tortib shaxsiy munosabatlarni yo'lga qo'yishgacha hayotning barcha jabhalarida aniq mulohaza va idrok bilan yondashishni ta'minlaydi. Uning ilg'or ko'nikmalariga ega bo'lish shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzini yaxshilashga olib keladi va salbiy holatlardan himoyalovchi omil hisoblanadi.

Ayni damda, yuksak intellektual va ma'naviy-ma'rifiy salohiyatga ega, taraqqiyot uchun yangi tashabbus va g'oyalar bilan jamiyatni o'zgartirishga qodir yangi avlodni tarbiyalash, o'quvchilarning fan bo'yicha savodxonligi, boshlang'ich bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda ilmiy kompetensiyalar va shaxsiy fazilatlarini baholashning yangi tizimini joriy etish jadallik bilan tubdan isloh qilinmoqda.

O'quv faoliyatining doimiy monitoringini o'tkazish qoidalar doirasida o'quvchilar bilimni adolatli baholab borish o'quvchida bilim, ko'nikma, malaka, hayotiy va fan kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish jarayonini aniqlashda asosiy o'rin egallaydi.

Baholash o'quv materiallarini o'zlashtirish jarayonini va o'zlashtirish darajasini aniqlashga yordam beruvchi o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro aloqa vositasidir. O'quvchilar bilimni baholash masalasiga oddiy "quruq" texnik vosita sifatida yondashish baholash natijalarining ta'lim sifati samaradorligini pasaytiradi.

Formativ va summativ baholash⁹ deb nomlangan ikkita asosiy baholash tizimi mavjud. O'quvchilarning doimiy faolligi, bilim olishi, ehtiyojlari va rivojlanishi formativ baholash orqali tahlil qilib boriladi. Bu ularning darsdagi faoliyatini kuzatish, uy vazifalarini nazorat qilish, qisqa testlar, mashqlar, so'rovnomal va shu kabi boshqa shakllarni o'tkazish orqali amalga oshiriladi¹⁰.

Formativ baholash O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar hamda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirliklari tomonidan o'quv faoliyatining doimiy monitoringini o'tkazish qoidalar doirasida ishlab chiqilgan, tasdiqlangan va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 26.05.2023-yildagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi¹¹ PF-79-sonli farmonida o'z aksini topgan.

Formativ baholash – bu, o'quvchilarning o'rganish darajasini haqqoniy tahlil qiluvchi har qanday ta'lim dasturining juda muhim qismidir. Qolaversa, bu bilan o'qituvchilar o'zlarining o'qitish metodikalarini ham baholab borishadi. Chunki, bu tizimning asl mohiyati, u o'quvchi bilimni emas, o'qituvchi o'zining darsini baholashi va unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishi maqsadida joriy qilingan¹².

Baholash korporativ sektorda o'quv dasturlarining samaradorligini tekshirish va shuningdek, xodimlar o'zlarining mulohazalari orqali dasturni qanchalik yaxshi qabul qilishlarini tekshirish uchun ishlatiladi.

Bu o'qitishning maqsadlarini tasdiqlashga, shuningdek o'qitish standartlarini yaxshilashga qaratilgan o'quv jarayonidagi muammolarni bartaraf etish usulidir. Formativ baholash o'qituvchiga o'quvchining bilimlarini kuzatib borishga, o'qitish usullarini takomillashtirishga, o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlari to'g'risida aniqroq bilib olishga imkon beradi. O'qituvchilar bu orqali ta'lim-tarbiyadagi muammolarni aniqlashlari va o'zlashtirishi, dunyoqarashi past o'quvchilar bilan samarali ishlashi mumkin.

O'qituvchilar formativ baholash texnikasi orqali o'quvchilardan mustaqil tanqidiy fikr-mulohazalar olishadi. Natijada, bu pedagoglarga dars jarayonida qanday usullardan foydalanish zarurligini va o'quv dasturining qiymatini xolis baholash imkonini beradi.

Bugungi kunda pedagoglar, olimlar, o'qituvchilar oldida turgan eng muhim masalalardan biri – o'z g'oyasi, mustaqil dunyoqarashi, zamonaviy bilim va tafakkuriga ega bo'ladigan yangi avlodga zamonaviy ta'lim-tarbiya berishdir. Biroq, "zamonaviy ta'lim" deganda rivojlangan davlatlardagi o'quv dasturlari va fan dasturlarini to'g'ridan-to'g'ri

ko'chirib olish emas, balki ularni xalqimizning milliy an'analari, qadriyatlarini, urf-odatlariga moslashtirish, ijodiy yondashish tushuniladi. Chunki ta'limni tarbiyadan ajralgan holda tasavvur etib bo'lmaydi.

Prezidentimiz aytganlaridek, zamonaviy bilimlarni egallash, chinakam ma'rifati va yuksak madaniyatga ega bo'lish har bir fuqaroning hayotiy ehtiyojiga aylanishi kerak. Yoshlarni tanqidiy, "mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va malakaga ega, hayotiy pozitsiyasi mustahkam, chinakam vatanparvar insonlar" etib tarbiyalash biz uchun muhim¹³. Buning uchun "Dars bo'yicha o'quvchilar bilimni chuqurlashtirish uchun qanday usuldan foydalangan holda bilimni nazorat qilish zarur?", "Mavzu bo'yicha qaysi materiallarni o'quvchilar o'zlashtirishlari qiyin?", "O'quvchilar bilimlarni samarali o'zlashtirishlari uchun o'qituvchilar o'qitishning shakli va usullariga qanday qo'shimchalar, o'zgartirishlar yoki tuzatishlar kiritishlari kerak?" degan savollarga javob topishimiz lozim bo'ladi.

O'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini innovatsion baholashda belgilangan mezonlar o'quv yutuqlari va potensial darajalar o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlash qobiliyatini yaratadigan taraqqiyot sifatida belgilanadi. Baholash mezonlari o'quvchilarning ta'lim yutuqlarini tanlashga, shuningdek, ularning malaka darajasi haqida ma'lumot berishga, tanqidiy-tahliliy tafakkurini yanada rivojlantirishga qaratilgan.

O'quvchilarning o'quv jarayoniga nisbatan qiziqishlarini orttirish, ularning mustaqilligi va faolligini ta'minlash, tanqidiy tafakkurini shakllantirishga qaratilgan o'quv-ta'lim jarayonini tarkib topitirish muhim ahamiyatga ega. Bu o'rinda o'quvchilarning ilmiy saviyasini oshirish, boshlang'ich bilim poydevorini mustahkamlash va ularning mantiqiy-tanqidiy erkin mushohada yuritishlariga ko'maklashish ehtiyoji, avvalombor o'qituvchilar tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, shart-sharoit yaratilishi hamda ularning erishgan natijalari adolatli formativ baholab borilishi shart.

Ushbu tadqiqotimizning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, hozirgi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish bo'yicha darsliklar bilan ishlanadigan maxsus tizimli ishlarga ehtiyoj borligi, buning uchun o'quvchilarni ushbu jarayonga tayyorlash zarurligi ko'rsatilgan. O'quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirishda ularning obyektiv va hissiy bilish imkoniyatlarini rivojlantirish bilan birga didaktik topshiriqlar majmuyi, maxsus metodikalar, o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Tadqiqot ishimizning asosiy maqsadi esa, formativ baholash orqali 3-sinf o'quvchilarini tanqidiy fikrlashga o'rgatish usullarini o'rganib chiqib, olib borilayotgan tadqiqot ishlari atroflicha tahlil qilgan ravishda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish hisoblanadi. Bunda bizga bir qator ilmiy ishlarni tahlil qilish nazariy tajribani shakllantirishda va fundamental tushunchani hosil qilishga yordam beradi. Maqolamizning metodologiya qismida kuzatish, so'rovnoma test va empirik metodlardan foydalanidik. Quyidagi tahlil va mulohazalarimizdan kelib chiqib, o'zimizning bir qator muhim takliflarimizni ham sizlarga havola qilamiz.

Tadqiqotimizning asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni bajarishni lozim deb bildik:

3-sinf Ona tili hamda O'qish savodxonligi darsliklarini atroflicha o'rganish.

Darslikda berilgan mavzular tahlilini belgilash.

Har bir mavzu doirasidagi topshiriqlarning o'quvchilar tanqidiy fikrlashiga ta'sirini o'rganish.

Formativ baholashning o'quvchilar intellektual salohiyatidagi ahamiyatini aniqlash.

O'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishda interaktiv usullardan foydalanishning afzalliklarini belgilash.

"4 K modeli" asosida o'qitishda o'quvchilarning axborotni tanqidiy baholash, fikr va mulohazalarini shakllantirish ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullarini o'rganish.

Pedagogik kuzatishlar, eksperiment va so'rovnomal o'tkazish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash.

Tadqiqot natijalarini diagramma va chizmalarda ifodalash.

Maqola yuzasidan ilmiy xulosa va takliflarni tayyorlash.

Adabiyotlar tahlili. Bolalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish jarayonida, avvalo, uni rivojlantiruvchi mantiqiy savollar bilan ko'proq mulohaza yuritishga undash zarur. Mana shunday savollarni berish

⁸ <https://ahaslides.com/uz/blog/what-is-critical-thinking/>

⁹ <https://idum.uz/uz/archives/20111>

¹⁰ <https://help.kundalik.com/uz/articles/10340142460188-Formativ-baholash>

¹¹ <https://lex.uz/uz/docs/-6476175>

¹² <https://idum.uz/uz/archives/20111>

¹³ Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz". Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

orqali o'quvchilarni odatlanib qolgan taxmin qilish doirasidan chiqarib yangicha ijodiy fikrlashga undaydi. Ular bizlarni kashfiyot, izlanishlar va katta orzularga yetaklaydi. Masalan ular "Nima sababdan?", "Qay holatda?", "Qanday qilib?" va "Agar ... bo'lsa, ...unda nima bo'ladi?", "...buning foyda va zarari nimada?" singari savol va topshiriqlardan iborat bo'lishi mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish yo'lida bir necha masalalarda shu kabi savollardan foydalanish bizning ilmiy-dunyoviy tasavvurimizni oshirib, borliqqa boshqa nuqtadan qarashimizga, ich-ichimizdagi savollarga javob qidirishga undaydi¹⁴.

"Tanqid" so'zi etimologik jihatdan yunon tiliga mansub bo'lib, u "Rpiro" -ajratmoq, farqlamoqni anglatgan. Boshqa tillarga moslashish jarayonida uning semantik miqyosi kengayib, hozirgi kunda keng ma'noda talqin qilinadi.

O'zbek tilida tanqid tushunchasi boshqa ma'no kasb etadi va ko'p o'lchovli. Tanqid tushunchasi insonning barcha aqliy faoliyatini o'z ichiga oladi.

Tanqidiy tafakkur bir necha ma'nolarga ega. Ushbu tushunchalar fikrlashning rivojlanish bosqichlarini, tahlil qilish qobiliyatini, voqelikka munosabatini ifodalaydi. Bu o'qituvchiga, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rag'batlantirish uchun tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasida foydalanadigan texnikasi va vositalariga bog'liq. Tanqidiy tafakkur "baholash" va "o'z-o'zini baholash", "tanqidiylik" va "o'z-o'zini tanqid qilish", "isbotlash" va "rad etish", "tanqidiy tahlil" kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Bularning barchasi shaxsni rivojlantirishga, o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi.

L.Terletskeyaning ta'kidlashicha, "tanqidiy tafakkur bu – narsalarning mohiyatiga kirish malakasi, tanqidiy qoidalariga amal qilgan holdagi ketma-ketlikni saqlash, savollar bera olish, uni tushuntirish uchun yangi yondashuvlar topa olish malakasi, muammoni yechish usullarini o'zgartirishdagi egiluvchanlik malakasi, masalani yechishdagi tezkir malakasi", sifatida e'tirof etadi¹⁵.

Judi Bruz va Devid Vud tanqidiy tafakkurni aks ettiruvchi fikrlash deb bilishadi¹⁶. Fikrlash o'z "men"ini anglash, obyektiv bo'lish, o'z nuqtai nazarini hisobga olgan holda boshqa nuqtai nazarlarni qabul qila olish va ba'zan o'z odat-an'analaridan voz kechish orqali shakllanadi. Muammolarni yechishda yangi g'oyalarni ilgari surish va ularni yechish yo'llarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'lish kerak.

A.Kocherganing fikricha, insonning tanqidiy fikrlashi his-tuyg'ular va tasavvurlarning o'zaro aloqadorligini birlashtiradi¹⁷.

O'zbek psixolog olimi E. G'oziyevning ta'kidlashicha, "Tanqidiy tafakkur o'zining va o'zgalarning mulohazalarini, bu mulohazalarning chin yoki chin emasligini tekshira bilishda hamda muammoli vaziyatlarga baho bera olishda ifodalovchi tafakkur tanqidiy tafakkur deyiladi"¹⁸.

Tanqidiy tafakkur texnologiyasining asoschilari S. Temple, K. Meredikt va D. Stilubejdenlar tanqidiy tafakkurni o'rganish mumkin, ammo siz bilimga qiziquvchan bo'lishingiz, o'zingizga savollar berishingiz va ularga javob topishingiz kerak, deb ta'kidlashgan¹⁹.

Tanqidiy tafakkur ko'p darajalarda ishlaydi, faktlar bilan kifoyalanmay, balki ushbu faktlarning sabablari va oqibatlarini ochib beradi. Tanqidiy tafakkur muloyim skeptitsizmni, (Skeptitsizm (yunoncha skeptomai - "qarash", "nazar solish") nisbatan yangi ma'lumotlardan shubhalanib fikrlash hamda shunday fikrlash usulini qo'llovchi falsafiy o'qimdir. Ilmiy skeptitsizm yangi gipotezalarga nisbatan tanqidiy fikr bildirishda namoyon bo'ladi)²⁰ umumiy qabul qilingan haqiqatlarga shubha qilishni, ma'lum bir masala bo'yicha nuqtai nazarni rivojlantirishni, uni mantiqiy dalillar bilan himoya qilish qobiliyatini taxmin qiladi. Tanqidiy tafakkur belgilangan mahorat emas, balki ko'plab ko'nikmalarning birlashmasidir.

Psixologlar K. Veyd va K. Tavris tanqidiy tafakkurni har xil bayonotlarni baholash va yaxshi to'plangan dalillar asosida obyektiv hukm chiqarish, ya'ni obyektiv haqiqatga erishish qobiliyati deb biladilar. Tanqidiy tafakkurga bo'lgan ehtiyoj, berilgan bayonotlarni

tekshirishda namoyon bo'lganligi sababli, ya'ni kimdir tomonidan ongli ravishda yoki ongsiz ravishda yo'ldan ozish ehtimoli mavjudligini anglatadi²¹. S.I.Zair-Bekning fikricha, tanqidiy tafakkur ochiq fikrlashdir. Bu yangi g'oyalarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi, ba'zan hatto hayot tajribasi doirasidan tashqariga chiqadi. O'z e'tiqodlaringizni tahlil qilish qobiliyati. O'z g'oyalarni tahlil qilish, ularni boshqalarning qarashlari bilan bog'lash²². Sh.A.Abdullayeva tanqidiy tafakkurni aqliy jarayonlarning (analiz, sintez, induksiya, deduksiya) barchasi ishtirok etadigan fikr yuritishning mukammal ko'rinishi sifatida ta'riflaydi²³.

Jan Pijajening yozishicha, 14-16 yoshgacha tanqidiy tafakkurning eng katta rivojlanish jarayoni sodir bo'ladi. Ammo shunga qaramay, fikrlash hamma uchun bir tekis rivojlanmaydi va ko'plab o'quvchilar intellektual vazifalarni bajara olmaydi. Kertis Meredit, Charlz Temple va Jinni Still tanqidiy tafakkur nazariyasi amalda qo'lladilar. Keyin ular o'z ishlarini pedagogik texnologiyaga olib kelishdi. Natijani baholashning bosqichlari, uslubiy texnikasi va mezonlari chiqarildi. Shu tufayli hozirgi kunda ko'plab o'qituvchilar ushbu texnologiyadan foydalanmoqdalar.²⁴

Amerikalik olimlar Djeni Stil, Kert Meredis, Charlz Tempillar o'z qarashlarida "Odam tanqidiy fikrlar ekan, u yoki bu g'oyalar bilan tanishadi, ularni amalga oshirishdagi mumkin bo'lgan oqibatlarini ham e'tiborga oladi. Bunda odam bu g'oyalarni dastlab ma'lum darajadagi ishonchsizlik bilan idrok qiladi va qarama-qarshi nuqtai-nazarlar bilan taqqoslaydi. Ular asoslash uchun qo'shimcha mulohazalar tizimidan foydalanadi va bular asosida o'z nuqtai-nazarini ishlab chiqadi" deya, tanqidiy tafakkurning psixologik jihatlarini izohlaydi²⁵.

Diana Halpern tanqidiy tafakkurni uning rivojlanish nuqtai nazaridan o'rganadi va uni shakllantirish uslublarini tavsiya qiladi. Ushbu texnikalar rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasiga o'xshashdir. Ushbu texnologiyalar nafaqat tashqi ko'rinishi, balki ichki tuzilishi bilan ham o'xshashdir. Ularning asosiy xususiyati – "qanday qilib o'qitish" muammosi.²⁶

O'quvchilarga olingan bilimlarni amalda va hayotda qo'llashga o'rgatish muhimdir. Asosiy uni rivojlantirish uchun muayyan vazifalarni qo'yishdir. Maktabda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga har bir darsda e'tibor berilishi va ularni amalda qo'llashni o'rganishi kerak. Tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirish uchun doimiy fikrlash zarur. Bunga Sears va Parson alohida e'tibor berib, o'quvchilar har bir darsda samarali ishlash uchun maqsadlarni belgilash muhimligini ta'kidladilar. Asosiy xatolar o'quvchilarning tanqidiy tafakkurga tayyor emasligidir. Sears va Parsons tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda shakllanadigan fazilatlarini aniqladilar, ya'ni rejalashtirishga tayyorlik, egiluvchanlik, qat'iyatlilik, xatolarini tuzatishga tayyorlik, o'z fikrlash jarayoni va o'zaro kelishuv yechimlarini izlashdan iborat.

Rivojlangan tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini kerakli natijaga erishishga imkon beradi. Buning uchun har bir bosqichda tanqidiy tafakkurning ma'lum qobiliyatlarini rivojlanib boradigan darsni semantik qismlarga ajratish zarurati tug'iladi. Bu, o'z navbatida, darsga foydali ta'sir ko'rsatadi, chunki o'qituvchi hozirgi paytda qanday ko'nikmalar va texnikalar bilan shug'ullanayotganini ko'radi. Bu ulardan muntazam foydalanishni talab qiladi. Darsda olingan material, agar u darsda tushunilgan va ishlab chiqilgan bo'lsa, yaxshiroq esda qoladi va o'quvchilar uchun ham muhimdir.

M.K.Klarining ta'kidlashicha, AQSHda 80-yillardan, Yevropa mamlakatlarida esa 90-yillardan boshlab tanqidiy tafakkurni rivojlantirish ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan.²⁷

Tanqidiy tafakkur mustaqil va ijtimoiy tafakkurdir. Bunday fikrlashning boshlang'ich nuqtasi zarur dalillarni topib, savollar berishdan va yechilishi kerak bo'lgan vazifalarni ko'rib chiqishdan yangi ma'lumotlarni olishdir. Argument uchta elementni o'z ichiga oladi. Asosiy mezon - bu asosiy g'oya. Tasdiq argumentlar bilan qo'llab-quvvatlanadi. Isbotlash nuqtai nazaridan matndan parchalar, shaxsiy tajriba qo'llaniladi. Bahsning barcha nomlangan elementlari ostida - bayonot, mulohaza va dalillar asos bo'lib, poydevor barcha bahslarning asosidir.

¹⁴ https://medium.com/@blog_62129/tanqidiy-fikrlashni-rivojlantiruvchi-100-ta-savol-1-qism-22791d686588

¹⁵ Терлецкая Л. Критическое мышление как средство развития умений учащихся анализировать и применять информацию / Терлецкая Л. – Материалы международной научно-практической конференции «Развитие навыков критического мышления». 2012.

¹⁶ <http://modernscience.uz/media/article/188.pdf>

¹⁷ Кочерга А. В. Взаимосвязь мышления, чувств и воображения в развитии критичности человека / В. Кочерга. Автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 Ин-т психологии им. Костюка АПН Украины. – М., 2003.

¹⁸ G'oziyev E. G'. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1994. -292 b

¹⁹ <http://modernscience.uz/media/article/188.pdf>

²⁰ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Skeptitsizm>

²¹ <http://modernscience.uz/media/article/188.pdf>

²² <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/29539?ysclid=lxzpz86qr5550138491>

²³ <https://cyberleninka.ru/article/n/tanqidiy-tafakkur-tushunchasining-metodologik-asoslari-va-o-ziga-xos-xususiyatlari/viewer>

²⁴ E G'oziyev. Ontogenez psixologiyasi/darslik /Toshkent: "NIF MSH", 2020. 288 bet.

²⁵ Дженни Стил, Керт Мереди, Чарльз Темпл. Проект: Чтение и письмо для развития критического мышления. Пособие 1-7. Бишкек, 2000. -235 с.

²⁶ <https://louisville.edu/ideaaction/-/files/featured/halpern/critical-thinking.pdf>

²⁷ <https://elibrary.ru/item.asp?id=48403310>

Zamonaviy dunyoda yashash, axborot oqimida harakat qilish va muvaffaqiyatli bo'lish ijtimoiy tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi. Ijtimoiy tanqidiy tafakkur – bu insonning jamiyat bilan o'zaro ta'siri, ijtimoiy voqeilik haqidagi qarash va jamiyat g'oyasini qayta aniqlashga tayyorlikni o'z ichiga olgan ijtimoiy voqeilikning dizayni, shuningdek, ijtimoiy tanqidiy tafakkur - bu ijtimoiy haqiqatni anglash qobiliyati va mavjud vaziyatdan chiqish yo'lini ko'rish, muhim hayotiy masalalarda asosli qarorlar qabul qilish.

Ijtimoiy va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga maktabdagi ijtimoiy fanlar darslari yordam beradi. Ular zamonaviy dunyoda o'quvchilarning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday fikrlash bugungi ta'limning tamal toshiga aylanib bormoqda.

Rus tilshunosligida S.I. Ojegov, D.N. Ushakov, V.V. Rozanov, A.E. Baxankov kabi tadqiqotchilar tomonidan tuzilgan lug'atlarda mazkur tushuncha "muhokama qilish", "nimanidir baholash maqsadida tahlil qilish" hamda "biror narsa haqida fikr bildirish, kamchiliklarni ko'rsatish" sifatida talqin qilinadi. Rus leksikografiyasining asoschisi V.I. Dalning "Hayotiy buyuk rus tili lug'ati" ("Словарь живого велико русского языка") nomli lug'atida tanqid tushunchasi qidiruv, muayyan ishning yaxshi va yomon tomonlari haqida fikr bildirish, kamchiliklarni ko'rsatish ma'nosida sharhlangan. Shu bilan bir qatorda V.I. Dal, boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq, tanqidning pozitiv (ijobiy) imkoniyatini ham ta'kidlaydi. Tanqid qilmoq – "tahlil qilish, qidirish hamda biror narsaning fazilatlarini haqida xulosa qilmoq," – deya fikr bildiradi.²⁸

Ko'plab taraqqiy etgan mamlakatlarda bolalarni yoshligidan mustaqil hayotga tayyorlab borish uchun tanqidiy fikrlashga o'rgatib boriladi. Bu nafaqat shaxs kamolotida, balki jamiyat va davlat taraqqiyotiga ham judayam zarur bo'lgan xususiyatdir. Bolalarni formativ baholash orqali tanqidiy tafakkurni oshirish texnologiyalari shu kunga qadar bir qator olimlar ilmiy izlanishlarida o'rganilgan va hali ham o'rganilmoqda. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining refleksiv mushohada yuritishga tayyorlashning ilmiy-pedagogik va amaliy texnologik jihatlari M.Abdullayeva, A.Nurmanovlar ilmiy ishlarida, aqliy tarbiya muammolari va ularni darslarda amalga oshirish muammolari B.Mirzaxmedov, N.Mamadiyov, A.Abdurahobovlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lsada, ilmiy manbalar tahliliga ko'ra umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish masalasi zamon talabida to'laqonli o'rganilmagan.

J.Hasanboyev, X.Sariboyev, G.Niyozov, O.Hasanboyeva, M.Usmonboyevaning ta'kidlashlaricha, kichik maktab yoshidan o'tgan bolalar (o'smirlik davri 11-12 yosh)da ham o'qish muhim o'rin tutadi, ammo talablarning oshishi ayrim holatlarda fanlarni o'zlashtirishda "pastlashish" holatini keltirib chiqaradi²⁹. Bu esa o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda pedagogik-psixologik uzviylik va uzluksizlikni inobatga olish boshlang'ich sinf o'quvchilarining doimiy diqqat markazida turgan vazifa bo'lishi lozimligini ko'rsatadi.

O'quvchilarda mustaqil fikrlashning tarkibiy qismi bo'lgan tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va takomillashtirish masalalari J.Yo'ldoshev, M.Mahmudov, B.Adizov, R.Safarova, O.Tolipov, Sh.Abdullayeva, M.Abdullayeva, E.G'oziyev, B.Xodjayev, S.G'ulomov, M.Arabova, F.Berdiyeva, Sh.Akbarova, Sh.Sharipov, D.Shakirova, Z.G'ofurov singari mamlakatimizning ko'plab olimlarining tadqiqotlarida ham yoritilgan.

Chet el olimlaridan M.V.Klarin, Yu.A.Samarin, B.M.Teplov, A.I.Lipkina, V.A.Shamis, L.V.Xoxlova, D.M.Shakirova, S.V.Marudina, L.S.Rubinshteyn, I.O.Zagashv, E.D.Bojovich, V.I.Mushtavinskaya va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida ham o'qitish jarayonida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini takomillashtirishning pedagogik va psixologik asoslari tadqiq etilgan.

Yana ko'plab davlatlarda ham ushbu muammo doirasida ilmiy-tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, olimlardan R.Pol, D.Halpern, M.Scriven, P.Facione, J.P.Guilford hamda R.Sternberg, E.Torrance, R.Boostrom, Herbert Puchta, J.Hughes, S.Schafersman va Fatih Uzturklarning tadqiqotlarida va ilmiy-metodik qo'llanmalarida tanqidiy hamda kreativ fikrlashni rivojlantirishning pedagogik va psixologik shart-sharoitlari masalalari tadqiq etilgan.

Niderlandiyaning Maastricht universiteti olimlari Lars Goertsen, Trudie Shils, Silvia Heenemanlar Boshlang'ich ta'limda formativ baholashning ahamiyati borasida tadqiqot olib borishadi. Ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan bir yillik hamkorlik

davomida har bir o'quvchilar sinfida formativ baholashni loyihalashtirish va amalga oshirish jarayoni o'rganib chiqilgan. Bunda o'quvchilarning rivojlanayotgan konsepsiyalari orqali formativ baholashga yagona yondashuvni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlaydi³⁰.

Gershunskiy tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasining quyidagi maqsad va vazifalarini ajratib ko'rsatadi.

Xususiyatlari: ma'lum qarorlarni qabul qilishda ochiqlik, moslashuvchanlikni shakllantirish; shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish, fikrlash ijodkorligi, ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilariga nisbatan bag'rikenglik, qaror qabul qilish uchun javobgarlik; analitik fikrlashni rivojlantirish.

Vazifasi: sababiy munosabatlarni ajratib ko'rsatish; keraksiz yoki noto'g'ri ma'lumotni rad etish; fikr yuritishda xatolarni topish; matnda aks etgan sozlamalar bo'yicha xulosalar chiqarish; o'zlarining hukmlarida turkumlardan qochish; noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin bo'lgan soxta stereotiplarni aniqlash; haqiqat, taxminlar va shaxsiy fikrlarni ajrata bilish; olingan ma'lumotni so'roq qilish; asosiy asosiy aniqlash; o'qish madaniyatini, manbalar bilan ishlash qobiliyatini shakllantirish; mustaqil ijodiy faoliyatni rag'batlantirish.

Tanqidiy fikrlash – o'qish predmeti emas, balki o'qitish natijasidir. Bu g'oyalarni va ularning ahamiyatini ham ko'p fikrlik nuqtai nazaridan ko'rib chiqish hamda ulami boshqa g'oyalar bilan taqqoslashdir³¹.

Ko'plab ilmiy izlanish va tadqiqotlarning o'tkazilganligiga qaramay bugungi kun yoshlarida tanqidiy tafakkurning to'laqonli shakllanmaganligi yoki undan o'rinni foydalanilmayotganligi bugungi kun pedagogik texnologiyalarida bolalarning erkin ijodiy kreativ fikrlash qobiliyatini o'stirishda yangicha metod va usullarni qayta ishlab chiqishni taqozo etadi.

O'quvchilarning formativ baholash amaliyotlari samarali amalga oshirilganda o'quvchilarning o'rganishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin (Andersson va Palm, 2017; Black & Wiliam, 1998; Decristan va boshq., 2015; Li va boshq., 2020). Biroq, formativ baholash muvaffaqiyatli o'quvchilarning uni sinflarda qanday konsepsiyalari va amalga oshirishiga bog'liq (Yan va boshq., 2021). Formativ baholashda o'quvchilarning ta'lim jarayonlari haqidagi ma'lumotlar keyingi harakatlar to'g'risida qaror qabul qilishni yaxshilash va o'quvchilar ehtiyojlarini qondirish uchun o'qitish va o'rganishni sozlash uchun olinadi va sharhlanadi (Black & Wiliam, 2009). Formativ baholash haqidagi zamonaviy qarashlar o'z ichiga o'qitish jarayonida o'quvchilarning mo'ljallangan intizomiy ta'lim natijalarini tushunishini yaxshilash va o'quvchilarning o'zini o'zi boshqaradigan o'quvchilar bo'lib qolishlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshiriladigan rejalashtirilgan va davom etadigan jarayondir (Rayt va Miller, 2018). Qaysidir ma'noda, formativ baholash ikkita asosiy funksiyani o'z ichiga oladi, axborot berish va shakllantirish (Davison va Leung, 2009). Formativ baholash shaxslar tomonidan qo'llaniladigan mustaqil faoliyat emas, balki butun sinfda amalga oshiriladigan integratsiyalashgan strategiyalarning yagona amaliyoti sifatida qabul qilinishi kerakligini ta'kidlaydi³².

Formativ baholash orqali tanqidiy o'qitish va o'rganishning yagona, maqsadli va ajralmas komponenti sifatida qanday konsepsiyalash va amaliyotga tatbiq etish bo'yicha takliflar mavjud (Gulikers va Baartman, 2017; Wiliam & Tompson, 2008). Biroq, Formativ baholashni kundalik amaliyotga mazmunli tatbiq etish o'quvchilar uchun jiddiy muammo (Kippers va boshq., 2018). Formativ baholashning protsessual amalga oshirilishi nisbatan sodda bo'lishi mumkin bo'lsa-da, o'qitish va o'rganishni qo'llab-quvvatlash uchun baholashning rolini qayta konsepsiyalash ancha qiyinroq (DeLuca va boshq., 2019). Shu munosabat bilan, Marshall va Jeyn Drummond (2006) Formativ baholashni amalga oshirishning mazmunini aks ettiruvchi ikkita yondashuvni aniqlaydi. Masalan, ta'limni uzaytirish to'g'risida qaror qabul qilish uchun o'qituvchi o'quvchilarning tushunishini tekshirish uchun nazorat savolini beradi. Formativ baholash ruhini qabul qilgan o'qituvchilar o'quvchilarni baholash orqali o'rganishga to'liqroq va haqiqiyroq jalb qiladilar (DeLuca va boshq., 2019). Misol uchun, o'qituvchi fikr-mulohazalarni modellashtirish uchun anonim ish atrofida guruh muhokamalaridan foydalanadi. Bundan tashqari, Formativ baholash o'qitish va o'rganishning ajralmas qismi hisoblanadi (Gotwals & Cisterna, 2022). Formativ baholash faqat

²⁸ <https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/4940>

²⁹ Xodjayeva F.O. O'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish va uning muhim jihatlari. / "Zamonaviy ta'lim" ilmiy-amaliy ommabop jurnali, 2017-yil, № 6, 43-47 b.

³⁰ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0742051X23002949>

³¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchilarning-tanqidiy-fikrlash-qobiliyatini-rivojlantirish-texnologiyasi>

³² <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0742051X23002949>

ta'limni kengaytirishga qaror qilish o'rniga, o'qituvchiga o'quv amaliyotlarining samaradorligini baholash, kerak bo'lganda ko'rsatmalarni o'zgartirish va o'quvchilarga kuchli tomonlari va keyingi rivojlanishga muhtoj bo'lgan sohalar haqida fikr-mulohazalarini taqdim etish imkonini beradi (Graham va boshq., 2015).

Formativ baholashni o'qitish va o'rganishning ajralmas qismi emas, balki o'qituvchi tomonidan boshqariladigan va mustaqil baholash amaliyoti sifatida ko'radigan o'qituvchilar (Gotwals & Cisterna, 2022) unga yanada kengroq pedagogik qabul qilish o'rniga protsessual yondashuv bilan shug'ullanishlari mumkin. O'quvchilarga o'quv maqsadlari va muvaffaqiyat mezonlarini birgalikda qurish imkoniyatini berish, o'z ishlarini o'z-o'zini baholash va qayta ko'rib chiqish uchun muvaffaqiyat mezonlaridan foydalanish o'quvchilarning mustaqilligini oshirishi mumkin (DeLuca va boshq., 2019). Ajralmas qismini amalga oshirish birinchi navbatda o'quvchilarning o'rganishi haqida emas, balki o'qituvchilarning o'rganishi bilan bog'liq bo'lganligi sababli, o'qituvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlik qilish uchun aniq imkoniyatlar mavjud bo'lgan ta'lim madaniyati va jamiyatni qo'llab-quvvatlaydigan rag'batlantiruvchi maktab muhiti zarur (DeLuca va boshq., 2019).³³

Maktablarda an'anaviy baholash amaliyotlaridan, masalan, chorak yakuni bo'yicha yozma testlardan voz kechishga, muqobil usullarda ta'limni baholash usullarini o'rganishga chaqiriqlar ko'paymoqda. Formativ baholash o'quvchilarning faolligini oshirish, o'quvchilarga o'z ta'limlari uchun mas'uliyatni kuchaytirish uchun shakllantiruvchi baholash vositasi sifatida ilgari surilgan.

So'nggi yillar davomida olib borilgan tadqiqotlar an'anaviy yozma testdan tashqari formativ baholash amaliyoti o'quvchilarning o'rganishi uchun foydali ekanligini ko'rsatadi. So'nggi yillarda formativ baholashning afzalliklarini ta'kidlash, baholashni o'rganish va o'rganish uchun baholash sifatida yanada samarali farqlash va muvozanatlash uchun ta'lim va baholash strategiyasi ishlab chiqildi (O'qitish va o'rganish bo'yicha Milliy forum, 2017; O'Neill va boshqalar, 2020).

Boloniya deklaratsiyasiga (Van der Wende, 2000) muvofiq ravishda tengdoshlarni baholash ko'proq o'quvchilarga qaratilgan yondashuvni taklif etadi, bu esa baholash savodxonligini oshiradi. Formativ baholash savodxonligi bilimlarni samarali o'zlashtirishni qo'llab-quvvatlashning asosiy jihati sifatida ta'riflangan, chunki u baholashga bo'lgan umidlarni aniqlashtirishga yordam beradi, o'quvchilarga o'z ta'limida qatnashish imkonini beradi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi (O'Nil va boshq., 2020). Baholashda nima kutilayotganini aniq tushunish o'quvchining optimal ishlashini qo'llab-quvvatlash uchun juda muhimdir (Deeley va boshq., 2019).

O'quvchilar fikr-mulohazalarini bildirganlarida, qabul qilishdan ko'ra ko'proq foyda olishadi, chunki bu jarayon kognitiv jihatdan ko'proq qiziqarli va motivatsion bo'ladi (Mercader va boshq., 2020; Nicol va boshq., 2014; Saeedi va boshq., 2021). O'z vaqtida fikr-mulohaza yuritish maktabda, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'ziga xos muammo hisoblanadi³⁴.

Inson atrof-muhitni nafaqat idrok etadi, balki uni tushunishni, anglashni ham xohlaydi. Tushunish murakkab ruhiy jarayon va u fikrlash yordamida shaxsning bilish faoliyatidir. Faylasuflarning ta'kidlashlaricha, fikrlash odamning muhim xususiyati bo'lib, u haqida fikr yuritilgandabirinchi navbatda uning tanqidiyligini ko'rsatish lozim³⁵.

Tanqidiy fikrlashning ijodiy manbalari qadim zamonlarga borib taqaladi. Tanqid (kritika (lot) – hukm qilish mahorati) – inson faoliyatining biror sohasiga aloqador hodisani baholash, analiz qilish. U xatolarni topish va muhokama qilishdan iboratdir. Tanqid – nimaningdir yoki kimningdir kamchiliklarini baholash, nima yoki kimdir haqida salbiy fikr yuritishdir. O'quvchi o'zgalarni tanqid qilish jarayonida ularning axborot-energetik olamiga tajovuz qilib, manmanlikka o'tmasligi uchun qaralayotgan muammoga ularning munosabatini xolisona baholashga o'rgatish va shu ruhda tarbiyalash pedagogdan yuksak mahorat va to'g'ri metod va usullardan foydalanishni talab qiladi.

Muhokama va munozara o'quvchilarning fikrlari haqidagi g'oyani olish va ularga tanqidiy fikrlash va olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda yordam berish jarayonidir. Bundan tashqari, ushbu tadbirlar raqobatbardoshlikni oshiradi va ularni o'qituvchilar bilan dars haqida fikr almashish va fikr bildirishda faolroq qiladi³⁶.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar ustuvor vazifa hisoblanadi.

Ko'p tanlovli savollardan foydalanish formativ baholashning samarasiz usullaridan biridir, chunki u o'quvchilarning javob turlarini, birinchi navbatda, o'qituvchining taxminiga asoslangan javoblarni cheklaydi. O'qituvchilar o'quvchilarning yutuqlarini baholash uchun etalon³⁷ yordamidan foydalanadilar.

3-sinf o'quvchilarning Ona tili hamda O'qish savodxonligi darsliklarini kuzatish, undagi topshiriqlar va mashqlarning mazmuni, tanqidiy fikrlashga yo'naltiruvchi savollar ustida olib boriladigan ish turlari, ularning o'quvchilar tafakkurini oshirishdagi ahamiyatini belgilashda tizimlilik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, so'rovnoma, pedagogik kuzatish va test kabi tadqiqot usullaridan foydalandik. Tadqiqotning empirik³⁸ manbaini anketa so'rovnomalari natijalari tashkil etdi.

Tadqiqotimizning maqsadi formativ baholash orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini shakllantirish zaruratini ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti sifatida Qo'qon shahridagi 30-, 6-, 26-, 12- umumiy o'rta ta'lim maktablarining 150 nafar Boshlang'ich sinf o'quvchilari hamda 15 nafar Boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilan 3-sinf Ona tili hamda O'qish savodxonligi darslari orqali o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayoni tanlandi.

Qiyosiy-mantiqiy tahlil metodi doirasida 2023/2024-o'quv yilining oktabr oyidan aprel oyigacha bo'lgan vaqtda tadqiqot obyektidagi boshlang'ich sinflarda Ona tili hamda O'qish savodxonligi dars jarayonlarini kuzatib, o'qituvchining formativ baholashi natijasida o'quvchilardagi o'zgarishlarni, tanqidiy tafakkur darajasini qiyosiy tahlil qildik. Bir sinfda kuzatilgan dars boshqa maktabdagi xuddi shu sinfda o'tilgan dars jarayonlari bilan taqqoslandi.

Pedagogik kuzatish orqali bir necha marta boshlang'ich sinf o'qituvchilari darsini qiyosiy tahlil qildik va asosiy e'tiborni o'qituvchining darslarda foydalanayotgan interfaol usullari samaradorligiga hamda formativ baholash jarayoniga qaratdik. Jumladan, Qo'qon shahar 30-, 6-, 26-, 12- umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinf dars jarayonlarini bir necha marotaba kuzatib, qiyosiy-tahlillarimizni umumlashtirishga harakat qildik.

Tadqiqotimiz doirasida 15 nafar boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'rtasida likert³⁹ usulida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma quyidagi savol va variantlarda tuzilgan:

1. Boshlang'ich sinf darsliklaridagi o'zgarishlarni qanchalik to'g'ri deb hisoblaysiz?

A. Juda zo'r B. Yaxshi D. Biroz to'g'ri E. Yomon F. Umuman noto'g'ri

2. Yangi Boshlang'ich sinf darsliklaridagi topshiriqlarning o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini qanday baholaysiz?

A. Juda zo'r B. Yaxshi D. Biroz to'g'ri E. Yomon F. Umuman noto'g'ri

3. O'quvchilaringiz bilimini baholab borishingiz ularning o'zlashtirishiga qay darajada ijobiy ta'sir etmoqda?

A. Juda zo'r B. Yaxshi D. Biroz yaxshi E. Samarasiz F. Umuman yomon

4. O'quvchilaringizning tanqidga munosabati qanday?

A. Juda zo'r B. Yaxshi D. Biroz yaxshi E. Yomon F. Umuman yomon

5. Sizing tanqidga munosabatingiz qanday?

B. Juda zo'r B. Yaxshi D. Biroz yaxshi E. Yomon F. Umuman yomon

6. O'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uning o'ziga va jamiyat uchun qanday ahamiyatga ega?

A. Juda muhim B. Kerak D. Foydasiz E. Ahamiyatsiz F. Umuman ahamiyatsiz

7. O'quvchilarni formativ baholashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanmasizmi?

A. Ha, juda zo'r foydalanaman B. To'laqonli emas D. Ozroq foydalanaman E. Bilmayman F. Umuman foydalanmayman

³³ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0742051X23002949>

³⁴ <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0260691721004238>

³⁵ <https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/4940/4458>

³⁶ <https://ahaslides.com/uz/blog/formativ-assessment-activities/>

³⁷ [https://uz.wikipedia.org/wiki/Etalon_\(tushuncha\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Etalon_(tushuncha))

³⁸ <https://uz.vogueindustry.com/17201776-empirical-and-theoretical-knowledge>

³⁹ <https://uz.socmedarch.org/likert-scale-4685788-17433>

8. Multimediali majmualarda o'quvchilar bilimni baholaydigan funksiyalar⁴⁰ kiritilishi joizmi?

A. Ha, juda ham kerak B. Zarur D. Kiritsa bo'ladi E. Shart emas F. Umuman keragi yo'q.

Boshlang'ich sinflar uchun "4 K" modeli asosida tayyorlanib, 2023/2024-o'quv yilidan foydalanilayotgan Ona tili hamda O'qish savodxonligi darsliklarini kuzatib, undagi amaliy topshiriqlarning mavzu yoki matn so'ngida berilgan savollarning o'quvchilar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyatini o'rgandik. Undagi berilgan interfaol topshiriqlarning, topishmoq va krossvordlarning o'quvchilar tanqidiy tafakkuriga ta'sirini atroflicha tahlil qildik.

Qiyosiy tahlil qilish orqali 2023/2024-o'quv yili mobaynida tadqiqot obyektidagi 3- sinflarda Ona tili hamda O'qish savodxonligi darslarini kuzatish jarayonida o'qituvchilar tomonidan qo'llanilayotgan formativ baholash usullari samaradorligiga diqqatimizni qaratdik. Jumladan, har bir sinfdagi o'quvchilar kayfiyati, dunyoqarashi, jamoaviy kommunikativ munosabatlari, o'zlashtirishi hamda nazorat imtihonlaridagi natijalarini o'zaro qiyoslab, xulosalarimizni umumlashtirishga harakat qildik.

Qo'qon shahar 30-, 6-, 26-, 12-umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinf o'quvchilarining tanqidiy tafakkur va bilim darajasini o'rganish maqsadida Ona tili hamda O'qish savodxonligi darslarida o'tilgan mavzular yuzasidan quyidagi test sinovini o'tkazdik. Test savollari quyidagilardan iborat:

1. Bizning nutqimiz nimalardan tuziladi?

a) **gaplardan** b) tovushlardan d) so'zlardan e) harflardan

2. Bizning nutqimiz qachon matnga aylanadi?

a) **Biz tuzgan 3-4 ta gaplar mazmunan bog'lansa** b) Kamida 3-4 ta gaplardan iborat bo'lsa d) Har qanday tugallangan fikr e) Barcha javob to'g'ri

3. Nuqtalar o'rniga muqobil so'zni qo'ying? Maktablardagi darslar _____ oyidan boshlanadi.

a) **sentabr** b) 2-sentabrdan d) kuzdan e) mustaqillik bayramidan so'ng

4. Qaysi belgiga oid so'zda harflar tushib qolgan?

a) **isi** b) pas d) achiq e) qatiq

5. Savolga eng munosib javobni tanlan. *1-oktabr qanday kun?*

a) **O'qituvchilar va murabbiylar kuni** b) Hosil bayrami d) Kuzning ikkinchi oyi e) Oktabring 1-kuni

6. "Onam bahor ...ipak qurti boqadi" gapidagi nuqtalar o'miga qaysi qo'shimchalarni qo'yishimiz mumkin?

a) **-da** b) kelsa d) oyi e) -dan

7. Katta bog'imizda shirin olmalar g'arq pishdi. Gapning egasi qanday sifatga ega?

a) **shirin** b) katta d) g'arq pishdi e) gap egasiz, kesimi belgisi kelgan

8. "Bolalar yozda... dam oladilar". Nuqtalar o'rniga eng kerakli so'zni qo'ying.

a) **oromgohda** b) (yozda) -n d) uyda e) ko'p

9. Otga asosdosh so'zni toping.

a) **otliq** b) ota d) otash e) otar

10. Qaysi qatordagi so'zlar keyingi qatorga to'g'ri ko'chirilgan?

a) **si-ngil, ko'-ngil, de-ngiz** b) sin-gil, ko'n-gil, den-giz d) ko'ngil, keng-uru, e-shikdan e) BM-T, diag-ramma, mudofa-a

11. Temir izda go'yo uchoq, Borar tulpor bilmay charchoq.

a) **poyezd** b) samolyot d) tuya e) trolleybus

12. O'zbekistonga chegaradosh bo'lmagan davlatni toping.

a) **Xitoy** b) Boku d) Tehron e) Moskva

13. Bog'bon o'z qo'llari bilan bundan o'n yil oldin ekan niholning ho'l mevasi sizningcha quyidagilardan qaysi biri bo'lishi mumkin?

a) **nashvati** b) bodring d) qovun e) yong'oc

14. Ertak, she'r-u matnlar

Yashar bir mamlakatda.

Dunyoni o'rganishda

Uning xizmati _____. Berilgan she'rning so'ngi bir jumlasini toping.

a) **katta** b) albatta d) borda e) nihoyatda

15. Ummon so'ziga mos so'zni toping.

a) **okean** b) daryo d) guruh e) davlat

16. Jo'ra Rahimning "Bir butun oy, o'n ikki yulduz" deb nomlangan asarida mavjud omoch so'zi qanday ma'noda kelgan?

a) **yer haydaydigan qadimgi asbob** b) qo'y haydaydigan asbob d) suv chiqaradigan asbob e) yer haydaydigan eng zamonaviy texnologiya

17. Qozonda emas qaynaydi, Qishin yozin tinmaydi. Topishmoqning javobini toping.

a) **buloq** b) suv d) daryo e) gap

18. ... Qushcha kundan kun o'sib qutichadan chiqib, uy aylanadigan bo'lib qoldi. Ba'zan ona chumchuqning ovozi eshitib, chirqillab qo'yadi. Bahromjon esa kapalak gapiryapti, deb sevinchi ichiga sig'maydi. Buni eshitgan akasi "Kapalak emas, chumchuq", -deb qo'yadi. Mahmud Murodovning ushbu hikoyasi qanday nomlanishini toping.

a) **kapalak** b) qushcha d) ona chumchuq e) Bahromjon

19. Tokib kuyub nishdnomda. Harflami to'g'ri joylab, yashiringan hikmatli so'zni toping.

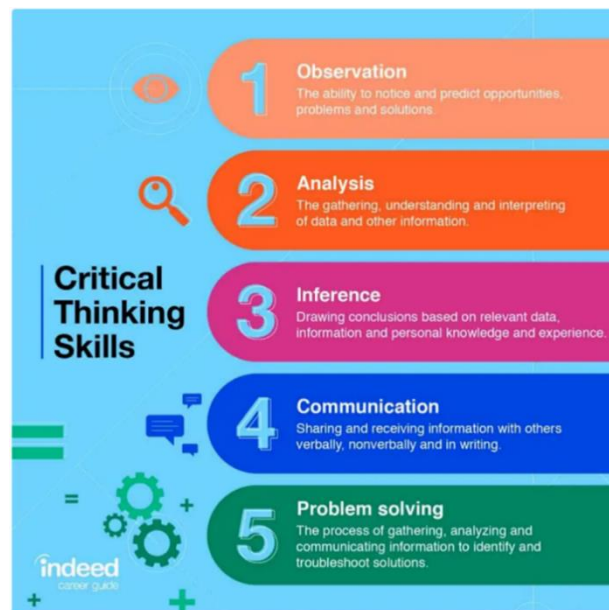
a) **Kitob buyuk donishmand** b) Toki buyuk donishmand d) Kitobsiz uy har nomda e) uy tomidan bu nishon

20. Oshin yemas minnatning, Zalolatning, Illatning. Faxri bo'lar millatning, **o'shani** do'st bilganlar. Zamira Ro'ziyevaning she'ridan keltirilgan parchadagi **o'shani** so'zi o'rniga munosib so'zni topib qo'ying.

a) **kitobni** b) hunarni d) botimi e) sportni

1986-yilda Vagan va Estez tomonidan shaxsiy kuzatish uchun taklif etilgan insert metodi (samarali o'qish va tanqidiy fikrlash uchun belgilarning interaktiv tizimi) mavjud. Insert metodi o'qish jarayonida o'zligini anglashni faol kuzatish uchun o'quvchilarga imkon beradigan kuchli quroldir. Anglash bosqichining amalga oshirilishi bilim orttirishi jarayonida muhim ahamiyatga ega, chunki o'quvchining qobiliyati sust bo'lsa, uni o'qitish imkoniyatini boy berishi mumkin⁴¹.

Shakllantiruvchi baholash faoliyatidagi eng muhim narsa ularni oddiy saqlashdir, shuning uchun sizga tez o'rnatilishi mumkin bo'lgan turli formativ baholash vositalari kerak bo'ladi. Chunki ularni baholash

emas, tekshirish kerak⁴².

Formativ baholash - bu o'quvchilar bilim haqida ma'lumot to'plash uchun norasmiy baholash strategiyalaridan foydalanadigan jarayon⁴³.

«Chiqish chiptalari» formativ baholashning eng yaxshi namunalaridan biridir. Ular o'quvchilar sinfdan chiqishdan oldin bajarishlari kerak bo'lgan qisqa viktorinalardir, chunki yorliqlar o'quvchilarning sinfdan nimalarni o'rganganligi haqida tushuncha beradi, bu o'qituvchilarga o'z ta'lim strategiyalarini yaxshiroq ishlash uchun moslashtirishga yordam beradi⁴⁴.

Bu shuni anglatadiki, o'quvchilar o'z fikrlarini boshqalar bilan baham ko'rishlari mumkin, boshqalar esa fikr-mulohazalarini qaytarishadi. Bu tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va yaqin kelajakda ularning faoliyatini yaxshilashning ajoyib usuli.

Bolalarning fanlarga bo'lgan qiziqishlarini oshirish va ularning o'zlashtirish darajasini aniqlash, bashorat qilish, ta'lim jarayonida

⁴⁰ https://tsuull.uz/sites/default/files/anglash_konikmasini_rivojlantirishda_multimedia.pdf

⁴¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchilarning-tanqidiy-fikrlash-qobiliyatini-rivojlantirish-texnologiyasi>

⁴² <https://ahaslides.com/uz/blog/formative-assessment-activities/>

⁴³ <https://ahaslides.com/uz/blog/formative-assessment-activities/>

⁴⁴ <https://ahaslides.com/uz/blog/formative-assessment-activities/>

interpretatsiya metodlaridan oqilona foydalanish uchun ta'lim jarayonidagi psixologik va pedagogik xususiyatlarni aniq tasavvur eta olish lozim. Bolalarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish uchun o'qituvchi o'quvchilarning fanlar bo'yicha individual xususiyatlarining raqamli ko'rsatkichlarini aniq tasavvur etgan taqdiridagina ushbu pedagogik jarayonni obyektiv tasvirlash imkoniyatiga ega bo'ladi⁴⁵. Bunda pedagogik diagnostikadagi shkalalar va solishtirish metodlaridan o'rinni foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Miqdor haqida gapirilganda "empirik miqdor" iborasining ma'nosini tahlil qilishga to'g'ri keladi. Empirik faktlar biri-biri bilan ma'lum munosabatda bo'ladi. Miqdoriy o'lchov buni aniq ko'rsatishi kerak.

Lekin she'rni ifodalovchi, badiiy asar kompozitsiyasini to'liq aks ettirgan boshlang'ich sinf o'quvchilarini, ularning fanni o'zlashtirish darajasini bunday o'lchash qiyin. Shu sababli bugungi kunda o'lchashning darajaga mos quyidagi shkalalari mavjud:

- nominal shkala;
- tartibli shkala;
- intervalli shkala;
- munosabat yoki proporsiya shkalasi.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda pedagogik-psixologik uzviylik va uzluksizlikni amalga oshirishda ma'lumotlarni tahlil qilishning obyektivligi alohida aqiziqish uyg'otadi⁴⁶.

An'anaviy baholash tizimida ma'lumotlarni tahlil etishda obyektivlik past bo'ladi. Masalan, bitta yozma ishni turli o'qituvchi turlicha baholaydi, ya'ni baho obyektiv bo'lmaydi.

"Ishonchlilik" deganda o'rganilgan u yoki bu aniq belgining ishonchlilik va aniqlik darajasi tushuniladi. Aniq va uncha aniq bo'lmagan o'lchov haqida gapirilganda quyidagicha misolni keltirish mumkin: masofa 4188 mmni tashkil qiladi, yoki masofa 4 metrga yaqinni tashkil qiladi.

O'quvchilarning fanlarni o'zlashtirish darajasini, tanqidiy fikrlashini o'rganish uchun mashhur kuzatuv metodidan foydalanish ko'p hollarda bolalarning aqliy rivojlanishlari tahlili uchun qo'l keladi.

Ma'lumki, kuzatish metodi ancha murakkab bo'lib, nazarda tutilgan maqsad: yoshlarning o'zaro, kattalar va yoshlar o'rtasidagi muloqotning ta'sir kuchini, ularning individual farqlarini qiyoslash uchun ham qo'llaniladi⁴⁷.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining izchil tanqidiy fikrlash darajalarini yozma ishlar yozdirish yordamida ham aniqlash mumkin.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashning shakllanganlik darajasini aniqlash uchun ular bilan turli mavzularda muloqot darslarini o'tkazish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajalari quyidagi ko'rsatkichlar orqali aniqlanishi mumkin:

- ifodalangan tanqidiy fikrning obyektivligi.
- shunday fikr bildirishga asos bo'lgan dalillarning ishonchlilikligi.
- o'quvchi tomonidan bayon qilingan fikrning validiligidagi ko'ra.

O'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajalarini aniqlashda ularning barchasi uchun aynan bir xil qulaylikdagi pedagogik vaziyat vujudga keltirilishi kerak. O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda ular tomonidan bayon qilingan fikrlarning obyektivligi alohida pedagogik ahamiyatga ega. O'quvchining yozma ishini baholaganda bayon qilingan fikrlarning obyektivligi, haqqoniyligiga alohida e'tibor qarotish lozim.

O'quvchi tomonidan bayon qilingan tanqidiy fikrning ishonchlilik u keltirgan dalillar bilan belgilanadi. Dalillar qanchalik haqqoniy bo'lsa, ifodalangan fikr ham shunchalik ishonchli bo'ladi. Agar biror dalil ifodalangan fikrning aniqligini ifodalasa, xuddi shu dalil fikrning ishonchlilik darajasini ta'minlaydi.

Tanqidiy fikrlashning validligi uning qay darajada ekanligini belgilaydi. Fikrning validligi uning darajasini aniq ifodalaydi, yuqori darajada tanqidiy fikrlovchi o'quvchilar, o'rtacha tanqidiy fikrlovchi o'quvchilar yoki past darajada tanqidiy fikrlovchi o'quvchilar kabi.

O'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini o'rganish uchun ularning muloqotga kirishish jarayonlarini kuzatish muhim ahamiyat

kasb etadi. Kuzatish metodidan o'quvchilarning fikrlash va muloqotga kirishish ko'nikmalarini qiyoslashda keng foydalaniladi⁴⁸.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashning shakllanganlik darajasini tashxislarda kuzatish metodi muhim ahamiyat kasb etadi. Kuzatish metodi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning dunyoqarashi, aqliy rivojlanishi, fikr yuritish dinamikasi, xulosalar chiqarishdagi mustaqil fikr bayon qilishi, faol nuqta nazarini o'rganish va tahlil qilishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining faol darajada tanqidiy fikrlashlari ularning asab tizimlaridagi qo'zg'alishlariga ham bog'liqdir. U quyidagilarda namoyon bo'ladi: fikr ifodalash jarayonida o'zlari duch keladigan qiyinchiliklarni bartaraf eta olishlari; maqsadga erishish yo'lida qat'iylik ko'rsatishlari; o'z o'quv faoliyatlarini davomida intensivlik va mahsuldorlikni saqlab qolgan holda, uzoq muddat mobaynida u darajada qiziqarli bo'lmagan topshiriqlarni bajara olishlari; turli o'quv vaziyatlarida mahsuldor faoliyat ko'rsatib qat'iy fikr ifodalay olishlari; muloqot va munozaralar davomida mustaqillikka intilishlari; yangi o'quv vaziyatlarida o'zlarining notanish, kashf qilinmagan qirralarini namoyon qila olishlari kabilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik tizimni vujudga keltirishda bir qator savollarga javob izlash lozim:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash qanday pedagogik-psixologik sharoitlarda shakllantiriladi?

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlashiga qanday talablar qo'yiladi?

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish jarayoniga xos texnologiya jihatlari nimalardan iborat?

"Matematika", "O'qish savodxonligi", "Tabiiy fanlar", "Ona tili savodxonligi", "Tarbiya" darslari va darsdan tashqari o'tkaziladigan ma'naviy tadbirlarda ham o'quvchilarda tanqidiy fikrlashga oid ko'nikmalarni shakllantirish muayyan tizim asosida muntazam olib borilishi samarali natijalarni beradi.

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayonini Ona tili hamda O'qish savodxonligi darslari misolida ham ko'rib chiqamiz.

3-sinf Ona tili savodxonligi darslarida o'quvchilarga taqdim qilingan quyidagi didaktik topshiriqlar ularning ona tili o'quv predmeti bo'yicha egallaydigan bilimlarini mustahkamlaydi va ularning so'z xazarasini boyitadi, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini tarkib toptiradi.

1-misol. Berilgan beshta so'zdan to'rttasi bitta umumiy belgiga ega. Beshinchi so'z ularga mazmunan mos kelmaydi. Uni topib belgilang.

a) choynak b) piyola d) stule) o'qlov f) qoshiq.

Birinchi, ikkinchi va to'rtinchi, beshinchi so'zlar oshxona anjomlari, uchinchi so'z mebel turkumiga mansub. Demak, ortiqcha so'z – **stul**.

a) yurmoq b) sakramoq d) raqs tushmoq e) o'tirmoq f) yugurmoq.

Bu yerda to'rtta so'z harakatni, faqat bittasi – **o'tirmoq** harakatsizlikni bildiradi. Shuning uchun u ortiqcha.

2-misol. Berilgan juft so'zlar orasidan umumiy xususiyatni ifodalaydigan so'zni toping. (Bunda mavjud barcha umumiy xususiyatlardan iloji boricha bevosita shu ikki narsaga eng yaqin va eng xos xususiyatni topib yozish kerak).

Javobingizni so'zlar juftligining yoniga yozing.

Archa-qarag'ay. to'g'ri javoblar: "Daraxtlar", "Doimiy yashil o'simliklar", "Ninabargli daraxtlar". **Eng to'g'ri javob: "Ninabargli daraxtlar".**

Yomg'ir-do'l. to'g'ri javoblar: "Atmosfera hodisalari", "Ob-havoning holatlari", "Yog'ingarchiliklar". **Eng to'g'ri javob: Yog'ingarchiliklar".**

3-misol. O'qish savodxonligi darsligida berilgan Sinkveyn tuzish topshirig'i.

Nima? Vatan

Qanday? Jannatmakon, muqaddas, aziz, yaqona.

Nima qilamiz? Ardoqlaymiz, asrab-qayqlaymiz, sevamiz.

Gap: Biz jannatmakon vatanimizni sevamiz.

Ma'nodosh so'z: yurt, o'lka.

⁴⁵ Qodirov Rahmon Karimovich (2022). BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISHGA MAXSUS TAYYORLASH ZARURIYATI. Современное образование (Узбекистан), (8 (117)), 50-54. doi: 10.34920/SO/VOL_2022_ISSUE_8_7

⁴⁶ Qodirov Rahmon Karimovich (2022). BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISHGA MAXSUS TAYYORLASH ZARURIYATI. Современное образование (Узбекистан), (8 (117)), 50-54. doi: 10.34920/SO/VOL_2022_ISSUE_8_7

⁴⁷ Pedagogik kompetentlik (uslubiy qo'llanma): 5110900 – Pedagogika va psixologiya / -T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. - 80 bet.

⁴⁸ Qodirov Rahmon Karimovich (2022). BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISHGA MAXSUS TAYYORLASH ZARURIYATI. Современное образование (Узбекистан), (8 (117)), 50-54. doi: 10.34920/SO/VOL_2022_ISSUE_8_7

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlarini shu tarzda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan o'quv topshiriqlari yordamida tashkil etish, ularning egallagan bilim, ko'nikmalarini izchil tizimga solish imkonini beradi, o'quv jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi va uning samaradorligini ta'minlaydi.

O'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish, ularda qiziquvchanlik, o'tkir zehnlilik, mustaqillik, o'qishga qiziqish va ijodga intilish kabi fazilatlarini tarbiyalaydi.

Empirik o'rganish natijalari. Fikrimizcha, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muammoli ta'lim usullaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ular ongiga yangiliklarni singdirish orqali tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini tarkib toptirish real pedagogik vaziyatlarni vujudga keltirishni talab qiladi. Bu jarayon turli ta'lim-tarbiya konsepsiyalari, nazariyalari yordamida loyihalashtirilib, ta'lim tizimi muassasalariga tatbiq etiladi.

Natijada, o'quvchilar o'z fikrlarini ifodalash va boshqalar bilan munozara qilishda sog'lom tanqidiy fikrlay olishadi. Muammoli masalalar va savollarga mantiqiy javob berish orqali hayotiy vaziyatlarga baho bera olishadi. O'quvchilarda formativ baholash natijasida tahlil qilish, tanqidiy mulohazalar yuritish va mantiqiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantiriladi.

Bu metodikalar o'quvchilarning tanqidiy dunyoqarashini rivojlantirishda yordam bera oladi. O'qituvchilar, har bir o'quvchining alohida qiziqish va qobiliyatlarini ko'rib chiqib, ularga xos usullarni tanlashlari kerak.

Biz 3-sinf o'quvchilarining tanqidiy tafakkurini tahlil qilishda "Ha" yoki "Yo'q" javoblari mavjud bo'lgan "Test" metodidan ham foydalanib ko'rdik.

Test quyidagi savollarni o'z ichiga oladi:

1. Do'stlaringiz sizni ko'p tanqid qilishadimi?

2. O'rtoqlaringiz qarorlaringizni hurmat qilishadimi?
3. O'qituvchingiz xatolaringizni tez-tez aytib turadimi?
4. Siz har doim vaziyatlarga tanqidiy qaraysizmi?
5. Turli tilli o'quvchilar bilan do'stlashish istagi bormi?
6. Dunyo yangiliklariga qiziqasizmi?
7. Siz o'zingizni tanqidiy tahlil qilaisizmi?
8. Do'stlaringiz bilan biror hikoya yoki she'r xususida bahs-munozara qilishni yoqtirasizmi?
9. O'ylamasdan ham qarorlar qabul qilaisizmi?
10. Do'stlaringiz va atrofdagilarning faoliyatlariga har doim ham baho bera olasizmi?

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashlarini shakllantirishda ularning obyektiv va hissiy bilish imkoniyatlarini rivojlantirish lozim. Buning uchun didaktik topshiriqlar majmui, maxsus metodikalar, o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi.

Tadqiqot natijasi. Tadqiqotimizning asosiy maqsadlaridan biri boshlang'ich 3-sinflarda tanqidiy fikrlash darajasini belgilash bo'lib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining amaldagi darsliklaridagi topshiriqlarning o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini hamda o'quvchilarning bilimini baholab borish ularning o'zlashtirishiga qay darajada ta'sir etayotganligini bilish maqsadida 15 nafar o'qituvchilar o'rtasida likert usulida o'tkazilgan so'rovnoma natijalarini quyidagi diagrammada ko'rsatishga harakat qildik.

Yangi Boshlang'ich sinf darsliklaridagi topshiriqlarning o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini qanday baholaysiz? savoliga respondentlarimizning fikrlari 1-rasmda ifodalandi.

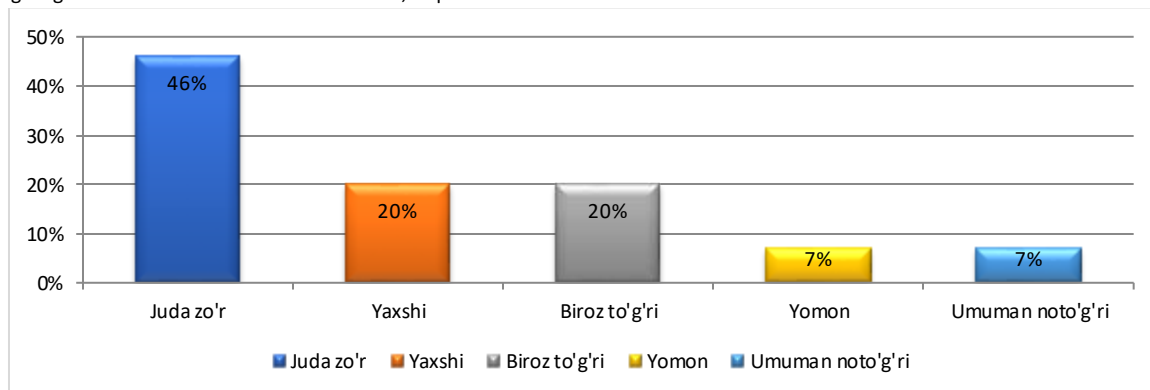
D.D.Baynazarova va M.E.Toirovalar hamkorligida tuzilgan 3-sinf Ona tili savodxonligi darsligining IV qismi hamda M.E.Toirovaning O'qish savodxonligi (mashq daftari) darsligining I qismida berilgan samarali formativ baholashga doir topshiriqlarini kuzatish orqali quyidagi tahlil natijalarini oldik:

1-jadval. Ona tili savodxonligi hamda O'qish savodxonligi darsliklarida berilgan topshiriqlar tahlili.

Ona tili savodxonligi		O'qish savodxonligi mashq daftari	
Yozma topshiriqlar	42	Yozma topshiriqlar	54
Yozma mantiqiy topshiriqlar	24	Mantiqiy topshiriqlar	35
Ijodiy topshiriqlar	6	Ijodiy topshiriqlar	4
Og'zaki mantiqiy topshiriqlar	8	Sinkveyn	3
Boshqotirmalar (rebus, chaynovord, krossvord va topishmoqlar)	15	Boshqotirmalar (rebus, chaynovord, krossvord va topishmoqlar)	12
Rasmi topshiriqlar	6	Rasmi testlar	8
Matn ustida ishlash	11	Moslikni aniqlash	6
Test topshiriqlari	9	Mantiqiy testlar	12

Haqiqatdan ham yangi avlod darsliklarida berilgan mavzular ko'lamida juda keng, topshiriqlar esa rang-barang rasmlar, qiziqarli rebuslar, mantiqiy boshqotirmalar hamda ijodiy loyihalar tarzida xilma-xil tuzilganligini e'tirof etishimiz mumkin. Bu albatta, o'quvchini darslik

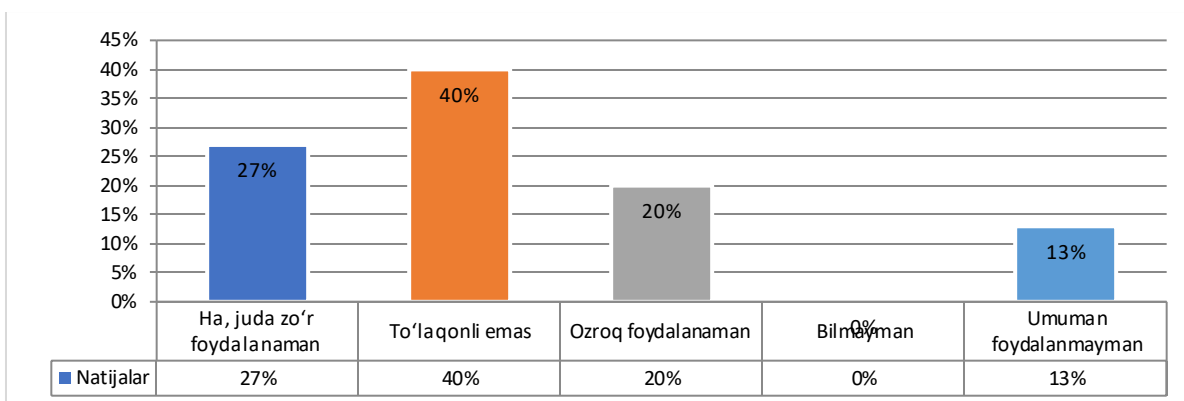
bilan faol ishlashini, doimiy ilmiy, ijodiy, mantiqiy va tanqidiy o'ylashga majbur qilib, tafakkuri va tasavvurini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

1-rasm. Yangi Boshlang'ich sinf darsliklaridagi topshiriqlarning o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini qanday baholaysiz? savoliga javob natijasi⁴⁹

⁴⁹ Muallif ishlannasi

O'quvchilarni formativ baholashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanasizmi? degan savolga respondentlarning javobi quyidagi 2-rasmda ifodalangan.

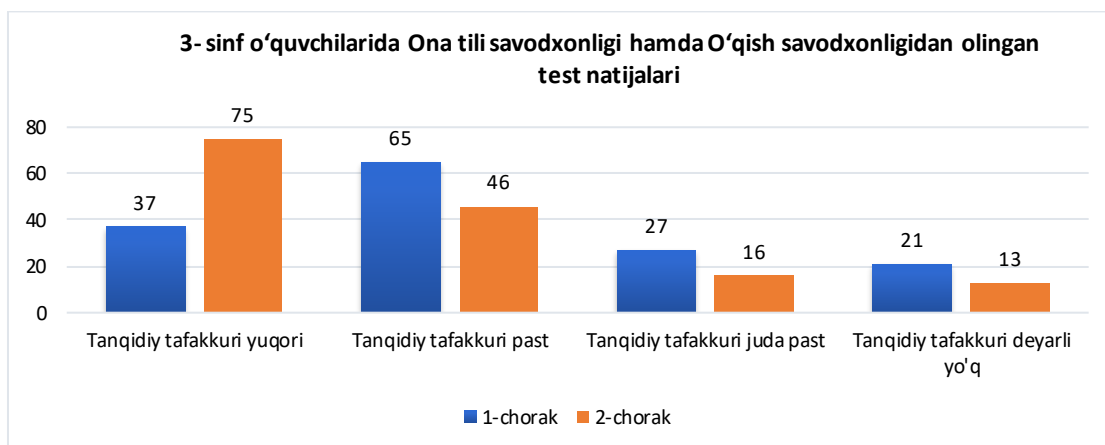
2-rasm. O'quvchilarni formativ baholashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanasizmi? degan savolga javob natijasi⁵⁰

Natijalardan shuni ta'kidlash kerakki, boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'quvchilarni formativ baholashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishda u qadar samarali natijaga erishmaganlar.

Qo'qon shahar 30-, 6-, 26-, 12-umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinf o'quvchilarining tanqidiy tafakkur va bilim

darajasini o'rganish maqsadida Ona tili hamda O'qish savodxonligi darslarida o'tilgan mavzular yuzasidan quyidagi test sinovini o'tkazdik.

Test so'rovnoma asosida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasi quyidagi rasmda tasvirlangan.

3-rasm. O'quvchilarning tanqidiy tafakkuri hamda bilim darajasi.⁵¹

Ushbu test natijalaridan shunday xulosa qilishimiz mumkin, o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ko'proq qo'llash hamda samarali formativ baholash orqali yanada rivojlantirishimiz mumkin ekan. Chunki 1-chorak natijalaridan so'ng 2-chorakda o'quvchilarning ham tanqidiy tafakkuri, ham bilim darajasi yanada oshganligini ko'rishimiz mumkin.

Qiyosiy tahlil qilish orqali tadqiqot obyektidagi 3-sinflarda Ona tili hamda O'qish savodxonligi darslarini kuzatishimiz jarayonida o'qituvchilar tomonidan qo'llanilayotgan formativ baholash usullari hamda pedagogik texnologiyalar samaradorligiga diqqatimizni qaratdik. Jumladan, har bir sinfdagi o'tgan darslarda "Bumerang" texnologiyasi, "Sinkveyn" usuli, "BBB", "Klaster", "Savol-javob", "Aqliy hujum", "FSMU", "O'z o'ringni top", "Arra", "Ikki qismli kundalik" metodlari, "Qofiyadoshini top", "Qismini top", "Bir haqiqat uch yolg'on", "Mohir jurnalist" o'yinlarining qo'llanilishi o'quvchilar kayfiyati, dunyoqarashi, jamoaviy kommunikativ munosabatlari,

o'zlashtirishi hamda nazorat imtihonlaridagi natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, bu metodlar o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, mantiqni shakllantirishga imkoniyat yaratib: g'oya, fikr va dalillarni yozma hamda og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantirishini kuzatdik.

3-sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashga o'rgatishning ahamiyatini quyidagi tadqiqot natijalari ham tasdiqlaydi.

Qo'qon shahar 30-, 6-, 26-, 12-sonli umumiy o'rta ta'lim maktablarida olib borilgan tadqiqot ishimizda boshlang'ich sinf o'qituvchilari hamda o'quvchilari o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada o'qituvchilarning o'quvchilari bilan bahs-munozarali, debat shakllarda yoki tanqidiy fikrlashga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalardan qay darajada foydalanishlari va buning dars sifatiga, o'quvchilarining o'zlashtirishlariga ta'sirini o'rgandik. Tadqiqot ishimiz natijasi haqida xulosa qilishimizda quyidagi savollar o'rin olgan:

⁵⁰ Muallif ishlanmasi

⁵¹ Muallif ishlanmasi

2-jadval. O'qituvchilar uchun.

t/r	Savollar mazmuni	0 baldan 100 balgacha
1	Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan qay darajada foydalanasiz	75
2	Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklaridagi o'quv materiallari o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga qay darajada yo'naltirilgan?	80
3	Dars jarayonida o'quvchilarni formativ baholashdan qanday foydalanasiz?	80
4	O'quvchilarning bir-birini baholash ko'nikmalari qanday rivojlangan?	70
5	O'quvchilarning og'zaki nutqini qanday baholaysiz?	70
6	Tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun darslaringizga qay darajada tayyorlanasiz?	85
7	Bolalardagi ijodkorlikda kreativlik va kritik dunyoqarash qanday shakllangan?	65
8	O'zingizni rivojlantirishda didaktik materiallardan qay darajada foydalanasiz?	80

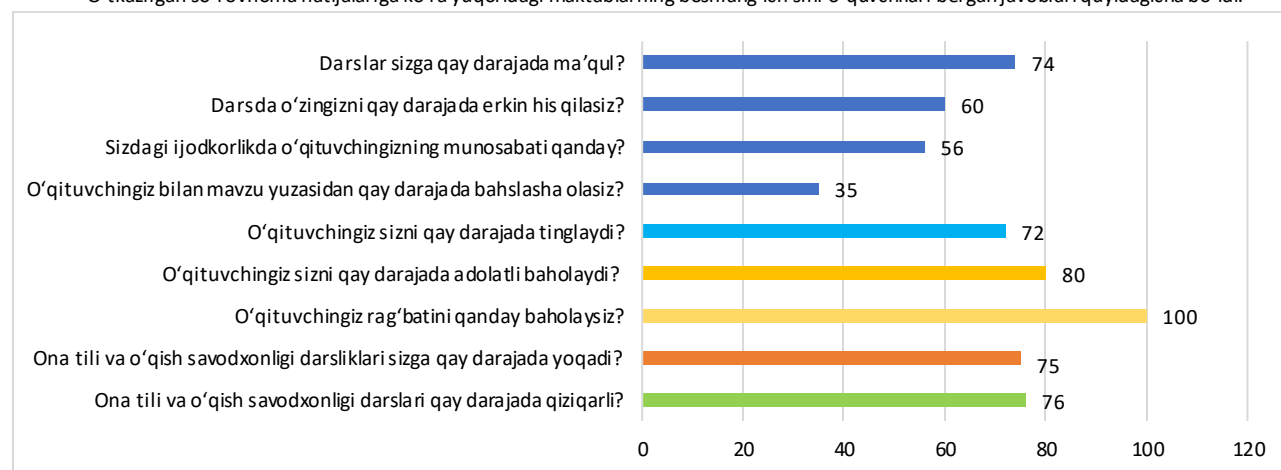
O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra yuqoridagi maktablarning boshlang'ich sinf o'qituvchilari bergan javoblari quyidagicha bo'ldi. Bolalardagi ijodkorlikda kreativlik va kritik dunyoqarashning anchagina past ko'rsatkichda berishlari bilan o'qituvchilarning darslarda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan

foydalanishlariga mos kelishini ko'rishimiz mumkin. O'quvchilarning og'zaki nutqiga berilgan baholar ham o'qituvchining formativ baholash jarayonida bunga alohida e'tibor qaratishini taqozo etadi. Umuman olganda, yangi avlod darsliklarining o'quvchilar tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilganini ko'rishimiz mumkin.

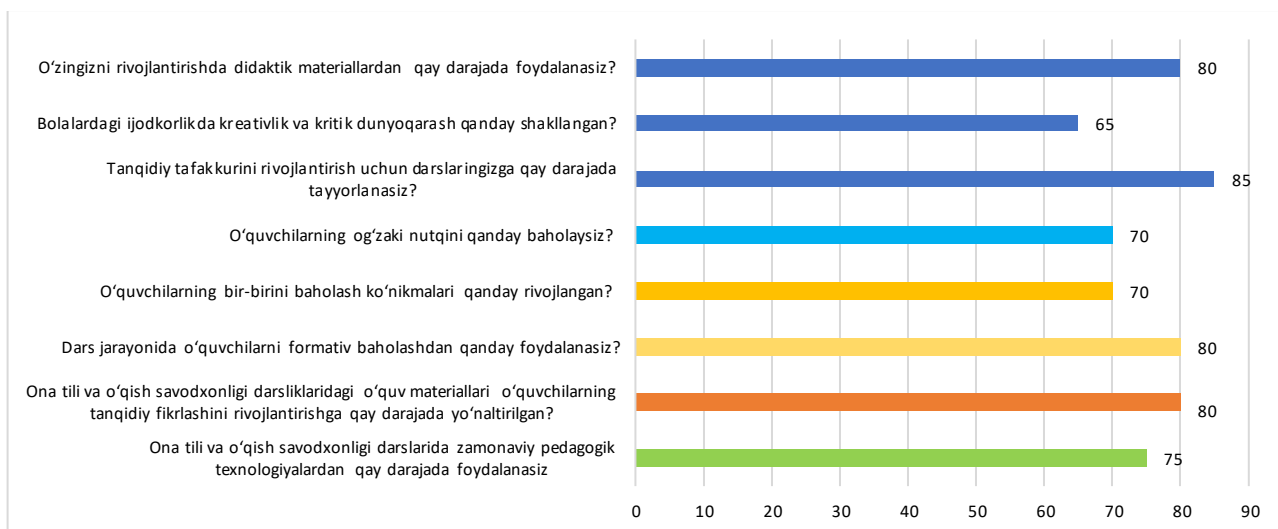
3-jadval. O'quvchilar uchun.

t/r	Savollar mazmuni	0 baldan 100 balgacha
1	Ona tili va o'qish savodxonligi darslari qay darajada qiziqarli?	76
2	Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklari sizga qay darajada yoqadi?	75
3	O'qituvchingiz rag'batini qanday baholaysiz?	100
4	O'qituvchingiz sizni qay darajada adolatli baholaydi?	80
5	O'qituvchingiz sizni qay darajada tinglaydi?	72
6	O'qituvchingiz bilan mavzu yuzasidan qay darajada bahslasha olasiz?	35
7	Sizdagi ijodkorlikda o'qituvchingizning munosabati qanday?	56
8	Darsda o'zingizni qay darajada erkin his qilaisiz?	60
9	Darslar sizga qay darajada ma'qul?	74

O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra yuqoridagi maktablarning boshlang'ich sinf o'quvchilari bergan javoblari quyidagicha bo'ldi.

5-rasm. O'quvchilar natijasi.

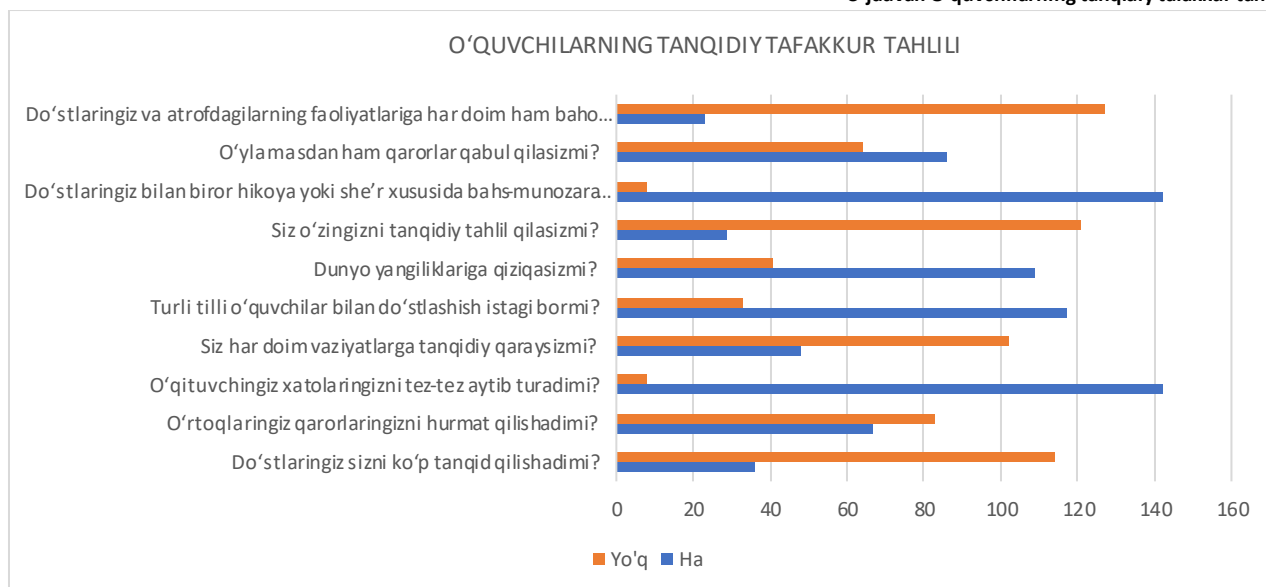
4-rasm. O'qituvchilarning tanqidiy tafakkur darajasi.

Ushbu o'tkazilgan so'rovnomaning o'zi ham o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi: Formativ baholash jarayonida o'quvchilar o'zlarining fikrlarini ifodalash, mantiqiy qaror qabul qilish va savollarga mantiqan ifodali javob bera olish ko'nikmalari shakllanib borishini kuzatishimiz mumkin. Bu natijalar,

ularning kritik fikrlash va muhokama qobiliyatlari rivojlantirilishini ko'rsatadi.

3-sinf o'quvchilarining tanqidiy tafakkurini tahlil qilishda "Ha" yoki "Yo'q" javoblari mavjud bo'lgan "Test" metodi natijalari quyidagicha bo'ldi.

3-jadval. O'quvchilarning tanqidiy tafakkur tahlili.

Natijalardan ko'rinib turibdiki, bu yoshda ulardagi qiziqvchanlik hamda intiluvchanlik yuqori bo'lsada, o'ylamasdan qarorlar qabul qilish, o'ziga va o'zgalarga to'g'ri baho bera olmaslik, shoshqaloqlik va tavakkalchilik ham bu yosh vakillariga xos xususiyat ekanligini aytishimiz mumkin.

Yuqoridagi tadqiqot natijalaridan shuni xulosa qilishimiz mumkin, agar o'qituvchi Formativ baholash usullaridan samarali foydalangan taqdirda o'quvchilarga turli mavzularni tahlil qilish, muhokama qilish va fikrlarini o'rganish imkoniyatini beradi.

Formativ baholash jarayonida o'quvchilarga o'z fikrlarini ifodalash va tahlil qilish ko'nikmalarining shakllanishi, ularning o'zlariga ishonchni ko'paytiradi va o'quv jarayonida faolligini oshiradi.

Formativ baholash orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining ortishi natijasida ularning mavzuni tahlil qilish, muhokama qilish va fikrlarini ifodalashda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish imkoniyati yaratiladi.

Qolaversa, Formativ baholash jarayonida o'quvchilar mavzuni muhokama qilish va bahslashishda qanday ko'nikmalar bilan ta'minlanishi kerakligini o'rganishadi. Bu natijalar, ularning kritik fikrlash, mantiqiy ro'yxat tuzish va savollar bilan ishlash qobiliyatini rivojlantirishni ko'rsatadi.

Shunga ko'ra, formativ baholash orqali 3-sinf o'quvchilarini tanqidiy fikrlashga o'rgatish ularning tahlil qilish, muhokama qilish va fikrlarini ifodalash qobiliyatlarini yanada rivojlantiradi. Bu natijalar o'quvchilarning o'zlarini o'rganish, mantiqiy qaror qabul qilish va tahlil qilishda o'zlariga ishonchlarini oshirishga yordam beradi.

Muhokamasi. O'rganib chiqilgan adabiyotlar va amalda qo'llanilgan metodlardan aniqlanishicha o'quvchilarni formativ baholash orqali tanqidiy fikrlashga o'rgatish yoki rivojlantirib borish judayam muhim ahamiyatga egadir. O'quvchining kattalardek o'zi va o'zgalarga haqida yuritgan fikr-mulohazalari uni eng avvalo olayotgan bilim mazmunini anglashga va uni amaliyotdagi ahamiyatini tahlil qilishga undaydi. Globallashuv jarayonida o'quvchilardagi tanqidiy

ko'nikmalarning shakllanishi ularning har tomonlama ma'naviy yetuk bo'lib o'sib-ulg'ayishiga, turli yolg'on axborotlarning salbiy ta'sirlariga tabiiy himoya immunitetini rivojlanishini ta'minlaydi.

Ushbu texnologiyani muntazam ravishda qo'llash o'quvchilarda fikrlash va bilish faoliyatining maxsus uslubini shakllantirishga yordam beradi.

Tanqidiy tafakkur - bu turli usul va usullarni oqilona qo'llashdir. Har bir o'quvchi o'z fikrini rivojlantirishga o'rganadi.

Fikrlashdagi asosiy mashq nutqdir, nutq esa o'z navbatida murakkab bilim faoliyatidir. Nutq paytida biz so'zlarni tanlaymiz, ularni grammatik jihatdan to'g'ri talaffuz qilishga harakat qilamiz va aksincha, tinglovchi sifatida, ma'ruzachi nutqidan tinglovchi tomonidan qabul qilinadigan so'zlar ajratib olinadi va shu tariqa odam nima deb o'ylayotganini biladi.

Fikrlay oladigan odam qanday qilib savol berishni biladi. Bu, o'z navbatida, gapiruvchiga ham, tinglovchiga ham foydali ta'sir ko'rsatadi. Palinsar va Braun o'quvchilarga yetakchi savollar berilganda, ular yangi materiallarni yetakchi savollarsiz oddiy ma'ruzalardan ko'ra yaxshiroq singdirishini aniqladilar. Suhbat davomida qanday qilib to'g'ri savollar berishni o'rganish, o'quvchilar tomonidan matnning tushunishini aniqlash kerak.

Agar o'quvchilar o'zlari savollar berib, ularga o'zlari javob berishsa, bu mavzuni o'zlashtirish va tushunishga foydali ta'sir ko'rsatadi. Jon Barelop quyidagi xususiyatlarni tavsiflaydi:

- muammolarni yechishga qodir, muammolarni hal qilishda talabchan, muammolarni boshqalar bilan hamkorlikda hal qilish;

- boshqalarni eshitishga qodir, yangi ma'lumotlarni qabul qilishga tayyor;

- har xil nuqtai nazardan ma'lumotni ko'rish, hodisalar orasidagi aloqalarni ko'rish, haqiqiy nuqtai nazardan farq qiladigan bo'lsa ham, turli xil qarashlarni qabul qilish, muammolarni hal qilishning bir necha variantlarini ko'rish;

- mantiqiy xulosalar chiqarish, o'z harakatlari va hissiyotlarini baholay olishi, yakuniy natijani qanday ko'rishni va keyingi maqsadlarni belgilashni biladi;

- olingan ko'nikma va bilimlarni amalda qo'llash, qanday savollar berishni bilish ko'nikmalariga ega faol tinglovchi bo'ladi.

R. Pol, E. Binker, E. Martini va K. Edamson formativ baholash natijasida rivojlanadigan tanqidiy tafakkurning quyidagi ko'rsatkichlarini aniqladilar:

A) Affektiv: noan'anaviy fikrlash, bilimga qat'iylik; obyektiv hukmlar; his-tuyg'ular va e'tiqodlarning o'zaro ta'siri prinsipi; shoshilinch qarorlardan voz kechish; fikrlashning qat'iyiligi; fikrlashning aniqligi; intellektual muammolarni hal qilishda tirishqoqlik; mulohaza yuritishda qat'iylik.

B) Makrokognitiv: xulosa chiqarish qobiliyati, o'xshash vaziyatlarning o'zaro bog'liqligi, mavjud bilimlarni yangilariga yuklash; vaziyatlarni turli qirralardan, gipotezalardan tahlil qilish; bayonotlar, xulosalar, e'tiqodlarning ravshanligi; o'z fikrlari taqdimotining ravshanligi, mezonlarni ishlab chiqish, axborotning ishonchiligi, muhim masalalarni ta'kidlash qobiliyati, aniq yechimlarni ishlab chiqish; harakatlarni tahlil qilish, o'qishga analitik yondashish, mavzulararo aloqalarni ajratib ko'rsatish, dialog o'tkazish qobiliyati, har xil qarashlarni, yondashuvlarni, gipotezalarni tahlil qilish; dialogik fikr yuritish qobiliyati: qarashlarni, yondashuvlarni, gipotezalarni baholash;

D) Mikrokognitiv: voqelikning mavhum tushunchalarini taqqoslash, bayonotlarda konkretlik, bayonotlarni tanqid qilish, xulosalarning introspektivasi⁵², kerakli ma'lumotlarni ajratib olish qobiliyati va xulosalar.

Bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, o'quvchilardagi ushbu ko'rsatkichlar ularning tanqidiy fikrlash darajasini belgilab berishi mumkin.

Texnologiyaning maqsadi o'quvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish orqali tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdan iborat. Tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi ma'lum metodlar, uslublar va strategiyalarni va ularni har bir darsda bosqichma-bosqich amalga oshirilishini nazarda tutadi.

Tanqidiy tafakkur texnologiyasining ma'lum usullarini birlashtirib, darslarni rejalashtirish mumkin, shu bilan birga o'quvchilarning qobiliyatlari, yosh xususiyatlari, darsga qo'yilgan maqsadlarni hisobga olish o'qituvchilar uchun juda muhimdir.

Pedagogik texnologiyalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bolani rivojlantirishga yordam beradi va bola qanday bo'lishi kerakligini ko'rsatmaydi. Shu munosabat bilan darslarda qo'llaniladigan texnika va usullar maxsus usulda ishlab chiqilmoqda.

Aytilganlarni umumlashtirib, pedagogik texnologiyaning quyidagi xususiyatlarini ajratish mumkin: maqsadning mavjudligi, tashxis qo'yish imkoniyati, tuzilishi va maqbul sharoitga bo'lgan ehtiyoj. Ammo shunga qaramay, bu texnologiya bolalarning rivojlanishiga qaratilgan bo'lib, o'qituvchilarga metod va uslublarni tanlashga imkon beradi, ularning pedagogik faoliyat shartlari bilan o'zaro bog'liqligi va tanqidiy tafakkur texnologiyasi juda universal va nazariyadan amaliyotga osonlikcha tatbiq etilishi mumkin.

So'nggi yillarda Boshlang'ich sinflarda qo'llanishi boshlanayotgan yangi tamoyil – "4 K modeli" asosida o'qitishning ham bir qismi o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgani alohida e'tiborga molik. U o'z nomi bilan 4 ta tamoyilni o'z ichiga oladi⁵³:

Kollaboratsiya – bu, darsliklar o'quvchilarning jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan tarzda tuzilgan. Unda o'quvchilarning ma'lum bir maqsad yo'lidagi boshqalar bilan hamkorlikda ishlash qobiliyati shakllanadi. Bu o'quvchilarga hamkorlik qilish, samarali fikr almashish va o'zaro qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'maklashadi.

Kommunikativlikda o'quvchilar o'z fikr-mulohazalarini aniq, ravshan ifodalashga, suhbatdoshni tinglashga va tushunishga, axborot almashish, ma'lumotni yetkazishda til vositalaridan unumli foydalanishga o'rganadi.

Kreativ fikrlash orqali o'quvchilar aqliy hujum, g'oyalarni o'zgalarga lo'nda va ravon yetkazish ko'nikmalarini egallashadi. O'quvchilar o'z maqsadlariga erishish uchun yangi yondashuvlarni qo'llashni o'rganadi, innovatsion yechimlarni ishlab chiqadilar va ijodiy muammolarni hal qilish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Kritik (tanqidiy) fikrlash – bu metodologiya o'quvchilarning axborotni tanqidiy baholash, sharhlash, tahlil qilish, o'z fikri va mulohazalarini shakllantirish ko'nikmalarini rivojlantirishni, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. O'quvchilar muammolarga tahliliy nuqtayi nazardan yondashishni o'rganadi va mantiqiy fikrlash asosida o'z nuqtayi nazarini shakllantiradi. Unda o'quvchilar o'z mulohazalarini tartibga solish va tasvirlash, ma'lumotlarini solishtirish, qiyoslash hamda bir-birlari bilan bo'lishish uchun turli grafiklardan foydalana oladilar.

Yangi innovatsion yondashuvni O'zbekiston maktablarida joriy etishdan oldin xorijiy tajribalar ham o'rganilib, Singapur, Xitoy, Angliya, Finlandiya, Estoniya kabi ta'limi ilg'or mamlakatlar o'quvchilarda 4K tamoyilini o'z ichiga olgan XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratilgan.

PISA, PIRLS kabi xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallagan davlatlar ta'limida o'quvchilarda "4 K modeli"ni o'z ichiga olgan muloqot, tadqiqot, yaratuvchanlik kabi ko'nikmalarga alohida urg'u

⁵²[https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F_\(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F_(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F))

⁵³ Xodiyeva Gulhayo Hasan Qizi (2024). BOSHLANG'ICH TA'LIMDA 4K MODELIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI. Science and innovation, 3 (Special Issue 16), 582-585. doi: 10.5281/zenodo.10682038

berilgan va shuning uchun ham ular xalqaro reytinglarda katta natijalarga erishishyapti.

“4 K modeli”ga asoslangan innovatsion yondashuv maktablarda qo‘llash uchun alohida sharoitlar talab etmaydi. Masalan, o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyati savol-topshiriqlar bilan, muloqot ko‘nikmasi esa savol-topshiriqlar va mashg‘ulotlar orqali rivojlanadi. Maktablarda bu usullarni ishlatish uchun alohida shart-sharoit yoki alohida moddiy texnologiya talab etilmaydi, shunchaki pedagogik yondashuvlarni o‘zgartirsak, bo‘lgani.

Yangi yondashuvni qo‘llay olish asosan o‘qituvchilarning pedagogik mahoratiga bog‘liq bo‘lib, uning natijasini o‘quvchining dunyoqarashi, fikrlashi o‘shida, zamon bilan hamnafas bo‘lib, ilg‘or chet el tajribalarini tez va qulay o‘zlashtira olishida ko‘rishimiz mumkin. XXI asr o‘quvchisi timsolida XXI asr ko‘nikmalari bo‘lishi kerak. Innovatsion yondashuvni qo‘llashdan asosiy maqsad ham shu. Qolaversa, ta‘limning asosiy maqsadi – o‘quvchilarga nafaqat bilim berish, balki olgan bilimlarini hayotda qo‘llay olishga o‘rgatishdan iborat.

Formativ baholash orqali 3-sinf o‘quvchilarini tanqidiy fikrlashga o‘rgatishda quyidagi tavsiyalarga alohida e‘tibor berilsa samarali bo‘ladi.

O‘quvchilarga o‘rgangan mavzulariga doir ko‘proq savol berish orqali ularning tanqidiy fikrlash va muhokama qilishini rag‘batlantirish mumkin. Munozaralar, ko‘proq o‘quvchilarning fikrlarini chiqarishga yordam beradi.

O‘quvchilarga tanqidiy savollar berish, ularni mavzuga oid o‘z fikrlarini ifodalashga va tahlil qilishga ko‘maklashadi.

O‘quvchilarga turli mavzularda muhokama va bahs-munozara, debatlar uyushtirish ularning kritik fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, bir muddat davomida o‘quvchilarga qat‘iy fikrlar bilan qarash, ularning sabablarni izohlash, mantiqiy ro‘yxat tuzish, qiyoslash va qarama-qarshiliklarini analiz qilishni o‘rgatish mumkin.

O‘quvchilarga kichik ilmiy loyihalar tuzish va uning yuzasidan o‘zlarining fikrlarini yozish, shuningdek, kichik maqolalari bilan ilmiy jurnallarda ishtirok etish imkoniyatini berish, ularning tahlil va tushunchalarini mustahkamlaydi.

O‘qituvchining o‘quv jarayonida kritik fikrlashni rag‘batlantirish uchun o‘quvchilarga yordam berishi, ularning fikrlarini mantiqiy ravishda yuritish va aniqlash uchun muhim savollar so‘rashi muhim ahamiyatga ega.

Yangi avlod darsliklari, yoshiga doir gazeta va jurnallar o‘qish, televideniye va internet orqali turli dunyo yangiliklarini kuzatib borish natijasida o‘quvchilardagi tanqidiy dunyoqarash o‘z fikrlarini shakllantirish va ta‘limiy muhokama o‘tkazish uchun muhimdir.

O‘ylaymizki, bu usullar 3-sinf o‘quvchilarini tanqidiy fikrlashga o‘rgatishda samarali bo‘lib, ularning tahlil va muhokama qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. Shunday qilib, tanqidiy tafakkur texnologiyasi bu tizimda va butun ta‘lim jarayonida shakllanadigan ko‘nikma va malakalarning butun majmuasidir. Ammo bu ko‘nikmalar sinfda faol o‘qitish metodlaridan foydalanilsa va o‘quvchilar faol tinglovchilar bo‘lsa, ya‘ni yangi ma‘lumotlarni faol qidirib topsalar, o‘rganganlarini o‘zlarining amaliy tajribalari bilan o‘zaro bog‘lashsa tezroq shakllanadi. O‘quvchilar olgan har qanday ma‘lumotlarini tahlil qilishni, ishonchligini tekshirishni o‘rganishlari kerak va o‘qituvchining vazifasi bunda ularga yordam berishdir.

Yuqoridagi ta‘kidlardan quyidagilarni xulosa qilishimiz mumkin:

1. O‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish bo‘yicha maxsus tizimli ishlarga ehtiyoj mavjud.

2. Tanqidiy fikrlash – o‘quv jarayonidagi ruhiyatni o‘zgartira oladigan strategiyalar majmuidir, ya‘ni mashg‘ulot o‘qituvchi va

o‘quvchilarning ijodxonasiga aylanadi. Bunday jarayonda o‘quvchilar izlanishlar, o‘rganishlar natijasida manbalardan unumli foydalanish orqali mustaqil fikrlash va mustaqil tafakkur yuritishni o‘zlashtira oladilar.

3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda ijodiy fikrlash uchun qulay imkoniyat yaratish, o‘quvchilar tomonidan bayon qilingan turli-tuman fikrlar va g‘oyalarni bag‘rikenglik bilan qabul qilish hamda ularning o‘quv jarayonidagi faolligini ta‘minlash, har bir o‘quvchida uning ijodiy fikrlashga qodirligi haqidagi ishonchni qaror toptirish, ularning ijodiy faolliklarini muntazam rag‘batlantirish talab etiladi.

Agar biz bolalarimizning tanqidiy tafakkurini qanchalik erta shakllantiradigan va uni pedagogik texnologiyalar orqali yanada rivojlantiradigan bo‘lsak, jamiyatimizda uchrayotgan muammoli masalalarga ertaroq yechim topib, uni tezroq butkul bartaraf etishimiz mumkin. Qolaversa, yoshlarning kasb-hunar egallashlarida, oilaviy, ijtimoiy, iqtisodiy siyosiy masalalarda eng maqbul va to‘g‘ri qarorlar qabul qilishdek yuksak intellektual qobiliyatini yuzaga chiqargan bo‘lamiz.

Xulosalarimizga binoan quyidagi amaliy takliflarni berishimiz mumkin:

1. Tanqidiy fikrlashni turli yo‘llar bilan belgilash mumkin bo‘lsada, uning asosiy tarkibiy qismi qoniqarli natijaga erishish istagi haqida umumiy kelishuv mavjud va bunga oqilona fikrlash va natijalarga yo‘naltirilgan ish orqali erishish kerak.

2. O‘quvchilar o‘ziga ishonchni orttirish va o‘z fikri hamda g‘oyalarning qadrini tushunishi, o‘quv jarayonida faol ishtirok etishi, turlicha fikrlarni e‘tibor bilan tinglashi, o‘z hukmlarini shakllantirishi lozim.

3. O‘quvchi-yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish maqsadida o‘qituvchi o‘quv mashg‘ulot jarayonida rang-barang fikrlar, faollik, tavakkalchilik, fikrlarni qadrlash, fikrlarning qimmatligi, o‘zaro fikr almashuv, tanqidiy fikrlarni ta‘minlovchi savollarga ustuvorlik berishi lozim.

4. O‘qituvchi har bir darsini o‘ziga xos interfaol metodlar yordamida, mavzuga mos hayotiy muammolarni o‘quvchilar bilan birgalikda ilmiy bahs-munozara tarzida yechim izlab, seminar, konferensiya shaklida o‘tadigan bo‘lsa va o‘quvchilarning mustaqilligi, ijodkorligi, kreativligiga alohida e‘tibor qaratsa, bu ularning atrof-olamga bo‘lgan tanqidiy fikr, tasavvurlar va qarashlarini mutlaqo o‘zgartirib yuboradi.

“Maktab muammosiga birinchi darajali masala deb qarashimiz lozim. Maktab – faqatgina ta‘lim beradigan maskan emas, barchamiz uchun yuksak ma‘naviyat beshigiga, farzandlarimizni bolalikdan boshlab kasbga o‘rgatuvchi dargohga aylanishi kerak”⁵⁴.

Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo‘lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi, ko‘plab ijtimoiy muammolarni yechish imkoni tug‘iladi.

Bugun har bir o‘qituvchi ta‘lim va ilm-fan sohasidagi eng so‘nggi ijodiy yangiliklarni o‘quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va dunyoqarash egasi, bir so‘z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning eng ilg‘or vakillari bo‘lishlari kerak”⁵⁴.

Yurtboshimiz aytganlaridek, maktablar bo‘lg‘usi Renessansning to‘rt uzviy halqasidan biri hisoblansa, maktab muallimi yangi Uyg‘onish davrining to‘rt tayanch ustunlaridan eng asosiysi sanaladi.

Muhtaram Prezidentimiz ishonch bildirganlaridek ota-onalar ham bu – yangi Renessansning beshinchi halqasi va beshinchi ustuni bo‘lsalar, yuksak ta‘lim-tarbiyali yoshlar bilan kechayotgan islohotlarning samarasini ko‘rishimiz hamda ma‘naviy-ma‘rifiy hayotimizdagi eng yorqin davrlarga o‘tishimiz mumkin bo‘ladi. Tanqidiy

⁵⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimidagi nutqi. 30.09.2020.

tafakkuri yuksak rivojlangan avlodning kelajagi ham mustahkam va porloq bo'lishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz". Toshkent: "O'zbekiston", 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 30.09.2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.05.2022 yildagi PF-134-son. (<https://lex.uz/docs/-6008663?ONDATE=11.05.2022%2000>)
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son. (<https://lex.uz/docs/-4312785>)
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.10.2020 yildagi PF-6097-son. (<https://lex.uz/docs/-5073447>)
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 31.12.2019 yildagi 1059-son. (<https://lex.uz/docs/-4676839>)
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 24.01.2020. (<https://president.uz/oz/lists/view/3324>).
8. M.E.Toirova / O'qish savodxonligi. / Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinf uchun mashq daftari. / Toshkent: "Novda Edutainment", 2023. 80 b.
9. Baynazarova D.D., Toirova M.E. / Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik. IV qism / Toshkent: "Novda Edutainment", 2023. 96 b.
10. Moss, Connie M. Advancing formative assessment in every classroom: a guide for instructional leaders / Connie M. Moss and Susan M. Brookhart. 2009. – 165 pages.
11. E.G'oziyev. Ontogenez psixologiyasi/darslik/Toshkent: "NIF MSH", 2020, 288 bet.
12. G'oziyev E. G'. Tafakkur psixologiyasi -Toshkent: O'qituvchi, 1994,-292 b
13. Pedagogik kompetentlik (uslubiy qo'llanma): 5110900 – Pedagogika va psixologiya / -T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. - 80 bet.
14. Braus Dj., Vud D. Invaýronmetralnoe obrazovanie v shkolax / per. s angl. M.:NAAEE, 1994. – 103 s.
15. Olimovich, P. O. (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilariga sifatli ta'lim berishda interfaol metodlar hamda didaktik o'yinlarning ahamiyati. Ijodkor o'qituvchi, 2(22), 1-28.
16. Brushlinskiy A. V. Sub'ekt: mishlenie, uchenie, voobrajenie. M.: Izdatelstvo Moskovskogo psixologo-sotsialnogo instituta, 2008.- 348 s.
17. Butenko A.V., Xodos Ye.A. Kritischeskoe mishlenie: metod, teoriya, praktika. Ucheb.-metod. Posobie. M.: Miros, 2002.- 407 s.
18. Glebova M. V. Osnovi problemi razvitiya produktivnogo mishleniya // Psixologiya, pedagogika, sotsiologiya.. M., 2001.- 272 s.
19. Gaynazarova, G. A., & o'g'li Pozilov, H. I. (2024, March). Tarbiya–ziroatgoh, hosili–bilim jadid pedagogikasida "turkiy guliston yoxud axloq" asari. In Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies (Vol. 3, No. 3, pp. 133-138).
20. Care E., Kim H., Vista A., Anderson K. Education system alignment for 21st century skills: focus on assessment. – Brookings institution, 2018.
21. Pozilov, H.I., & Matnazarova, K.O. (2023). Ta'lim samaradorligini oshirishda boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'mi. Qo'qon universiteti xabamomasi, 353-355.
22. Varennikov, Ya. Vospitvat kulturu kritischeskogo mishleniya / Ya.Varennikov // Vissh. obrazovanie v Rossii № 6. – 141 s.
23. Belkova Ye. A. Aktivnie i innovatsionnie metodi obucheniya. Obuchenie vzroslix Yaroslavl. Akademiya Pastuxova, 2010. - 259 s.
24. Boritko N.M, Solovtsova I.A., Baybakov A.M Pedagogicheskie texnologii. Volgograd: VGIPKRO, 2006. - 369 s.
25. Butenko A.V., Xodos Ye.A. Kritischeskoe mishlenie: metod, teoriya, praktika. Ucheb.-metod. Posobie. M.: Miros, 2002.- 407 s.
26. Glebova M. V. Osnovi problemi razvitiya produktivnogo mishleniya // Psixologiya, pedagogika, sotsiologiya.. M., 2001.- 272 s.
27. Parpiyev, O., & Pozilov, H. (2023, June). Boshlang'ich ta'limda topishmoqlarning ahamiyati. In Konferentsiya: Soюз Naуki и Образования (Vol. 5, No. 2, pp. 63-74).
28. Varennikov, Ya. Vospitvat kulturu kritischeskogo mishleniya / Ya. Varennikov // Vissh. obrazovanie v Rossii № 6. – 141 s.
29. Xodiyeva Gulhayo Hasan qizi (2024). Boshlang'ich ta'limda 4k modelidan foydalanishning pedagogik xususiyatlari. Science and innovation, 3 (Special Issue 16), 582-585. doi: 10.5281/zenodo.10682038
30. Qodirov Rahmon Karimovich (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tanqidiy fikrlashga o'rgatishga maxsus tayyorlash zaruriyati. Современное образование (Узбекистан), (8 (117)), 50-54. doi: 10.34920/SO/VOL_2022_ISSUE_8_7
31. Abdullayeva Sh.A., Ro'ziyeva D.I. / Pedagogik diagnostika va korreksiya /Toshkent-2018.
32. Pedagogik kompetentlik (uslubiy qo'llanma): 5110900 – Pedagogika va psixologiya / -T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. - 80 bet.
33. Xodjayeva F.O. O'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish va uning muhim jihatlari. / "Zamonaviy ta'lim" ilmiy-amaliy ommabop jurnali, 2017-yil, № 6, 43-47 b.
34. Джени Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Проект: Чтение и письмо для развития критического мышления. Пособие 1-7. Бишкек, 2000.-235 с.
35. Кочерга А. В. Взаимосвязь мышления, чувств и воображения в развитии критичности человека / В. Кочерга. Автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 Ин-т психологии им. Костюка АПН Украины. – М., 2003.
36. Терлецкая Л. Критическое мышление как средство развития умений учащихся анализировать и применять информацию / Терлецкая Л. – Материалы международной научно-практической конференции «Развитие навыков критического мышления». 2012.
37. <https://sites.google.com/view/boshlangich-talim-maktabi?usp=sharing>
38. <http://modemscience.uz/media/article/188.pdf>
39. <https://ahaslides.com/uz/blog/formativ-assessment-activities/>
40. <https://ahaslides.com/uz/blog/what-is-critical-thinking/>
41. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchilarning-tanqidiy-fikrlash-qobiliyatini-rivojlantirish-texnologiyasi>
42. <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-sifat-samaradorligini-oshirishda-xalqaro-tajribalardan-foydalanish>
43. <https://cyberleninka.ru/article/n/tanqidiy-tafakkur-tushunchasining-metodologik-asoslari-va-o-ziga-xos-xususiyatlari/viewer>
44. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48403310>
45. <https://help.kundalik.com/hc/uz/articles/10340142460188-Formativ-baholash>
46. <https://idum.uz/uz/archives/20111>
47. <https://lex.uz/uz/docs/-6476175>
48. <https://louisville.edu/ideastaction/-/files/featured/halpem/critical-thinking.pdf>

49. https://medium.com/@blog_62129/tanqidiy-fikrlashni-rivojlantiruvchi-100-ta-savol-1-qism-22791d686588
50. <https://president.uz/oz/lists/view/3864>
51. <https://sciencebox.uz/index.php/ajed/article/view/4940/4458>
52. https://tsuull.uz/sites/default/files/anglash_konikmasini_ri_vojlantirishda_multimedia.pdf
53. <https://uz.socmedarch.org/likert-scale-4685788-17433>
54. <https://uz.vogueindustry.com/17201776-empirical-and-theoretical-knowledge>
55. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Etalon_\(tushuncha\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Etalon_(tushuncha))
56. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Skeptitsizm>
57. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0260691721004238>